

ΤΟ ΙΜΑΡΕΤ ΤΗΣ ΚΑΒΑΛΑΣ*

Στή μητέρα μου

Τὸ külliye¹ τῆς Καβάλας, τὸ μεγάλο συγκρότημα τῆς τελευταίας διθωμανικῆς περιόδου, βρίσκεται στὴ χερσόνησο τῆς Παναγίας καὶ στὰ δυτικὰ τῆς σημερινῆς δόδοῦ Θ. Πουλίδου, (σχ. 1, πίν. 1a, β). Στὴν περιοχὴν αὐτὴν ἐκτεινόταν ἐπὶ τουρκοκρατίας ἡ πόλη, περιορισμένη μέσα στὸ τεῖχος μέχρι τὸ 1864². Τὸ φιλανθρωπικὸ αὐτὸν ἰδρυμα, τὸ Ἰμαρέτ³, ὅπως εἶναι περισσότερο γνωστὸ⁴, κτίστηκε ἀπὸ τὸν Μουχαμάντ Ἀλὶ (1805-1848), τὸ βυλὴ τῆς Αἰ-

* "Ολα τὰ σχέδια τῆς ἀποτύπωσης ἔγιναν ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν Κλεοπάτρα Παπαντωνίου-Μπενσασσών τὸ 1969-70 ὡς τμῆμα διπλωματικῆς ἐργασίας στὴν ἕδρα Ἱστορία Ἀρχιτεκτονικῆς Α.Π.Θ., μὲ καθηγητὴ τὸ Χ. Μπούρα. Στὴν ἐργασία ἐκείνη ἀνήκουν καὶ οἱ φωτογραφίες ποὺ φέρουν τὴν παραπάνω χρονολογία. Ἀργότερα στὴ σειρὰ τῶν σχεδίων ποὺ ἦταν οἱ κατόψεις τῆς Α' καὶ Β' στάθμης, ἡ κατά μῆκος τομὴ Α-Α, οἱ κατὰ πλάτος τομὲς Β-Β, Γ-Γ καὶ Δ-Δ, καθὼς καὶ ἡ ἀνατολικὴ ὅψη, ἔγιναν μικρῆς κλίμακας συμπληρώσεις.

1. Τὰ külliye εἶναι συγκροτήματα δημοσίων κοινωφελῶν κτισμάτων, διαφόρων χρήσεων, συγκεντρωμένα γύρω ἀπὸ ἓνα τζαμί, τὰ ὅποια κτίστηκαν κυρίως τὴν διθωμανικὴ περίοδο. Ἀρχικὰ ἡ ίδεα τοῦ külliye ἐκφραζόταν στὸ τζαμί, ὅπου στὸ ἴδιο κτίσμα συντελούνταν ποικίλες λειτουργίες, ἦταν δηλαδὴ συγχρόνως τόπος προσευχῆς, διδασκαλίας, ξενώνας κ.λ. Ἀργότερα καθεμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς λειτουργίες στεγάστηκε σὲ ἀνεξάρτητο κτίσμα, βλ. G. Goodwin, Külliye, «Encl. Isl.», τ. 5, 336.

2. Γιὰ τὴν ἐπέκταση τῆς πδλῆς ἐκτὸς τῶν τειχῶν καὶ τὸ σχετικὸ ἔγγραφο, βλ. K. Sakal τσᾶς, Ἱστορία τῆς Καβάλας, Καβάλα 1930, 42-43.

3. Ἰμαρέτ κυριολεκτικὰ σημαίνει ἐγκατάσταση, κτίριο, σπίτι, ἀλλὰ στὴν διθωμανικὴ περίοδο ἔτσι ὀνομαζόταν συνήθως ἡ κουζίνα, ὅπου ἔτρωγαν οἱ φτωχοὶ καὶ ἦταν τμῆμα τοῦ βακουφιού, βλ. C. Huart, Imaret, «Islam Ansik.», τ. 5, 985, καὶ G. Goodwin, A History of Ottoman Architecture, London 1971, 455-457.

4. Στὴν περιοχὴν, ὅπως ἐπίσης στὴν Ἐλληνικὴ βιβλιογραφία, στὰ σχετικὰ ἔγγραφα καὶ στὶς ἀναφορὲς τῶν περιηγητῶν μνημονεύεται μὲ τὸ ὄνομα Ἰμαρέτ. Μὲ τὸ ὄνομα külliye ἀναφέρεται στὰ συνοπτικὰ ἄρθρα τῆς τουρκικῆς βιβλιογραφίας, βλ. S. Eyci, Yunanistan'da Türk mimari eserleri (Τὰ τουρκικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα στὴν Ἐλλάδα), «Türkiyat Mecmuası» 12 (1955) 211, καὶ O. Alanya, Yunanistan'da Türk eserleri ve Türklerin durumu (Τὰ τουρκικὰ μνημεῖα καὶ ἡ κατάσταση τῶν Τούρκων στὴν Ἐλλάδα), «Türk Kültürü» IV/41 (1966) 482, καὶ ἐπίσης στὰ δύο ἄρθρα ποὺ ἀναφέρονται στὴ σ. 214, σημ. 2. Γιὰ μία ἀκόμα ἐπωνυμία, μὲ τὴν ὅποια ἀναφέροταν τὰ τελευταῖα χρόνια, βλ. παρακάτω σ. 213, σημ. 3. Ἐπίσης βλ. καὶ σ. 209, σημ. 5.

γύπτου και ίδρυτή της τελευταίας αίγυπτιακής δυναστείας¹.

Τὰ μέλη τῆς ἀνότερης τάξης συνήθιζαν, λέγεται, νὰ δημιουργοῦν ἀγαθοεργὰ ίδρυματα γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῶν φτωχῶν σύμφωνα μὲ τὶς ἐντολὲς τοῦ Κορανίου. Οἱ δροστηριότητες ὅμως αὐτὲς γίνονται κυρίως γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότερη προστασία τῶν συμφερόντων τους, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω. Τὰ ίδρυματα αὐτὰ φρόντιζαν νὰ τὰ προικίσουν μὲ δημόσια κτήματα,

Σχ. 1. Τοπογραφικό (ἀποτύπωση 11-1-1939, ἀνατύπωση 7-3-1963)

προσόδους γῆς ἢ μὲ μέρος τῆς ἀτομικῆς τους περιουσίας, τόσο γιὰ νὰ ἔξασταλίσουν τὴν κυριότητά τους ὅσο καὶ γιὰ νὰ καλύψουν τὰ ἔξοδα λειτουργίας τους². Ὁ Μουχαμάντ Ἀλὶ λοιπὸν προκειμένου νὺ ἐκτελέσει κοινωφελὴ ἔργα στὸ «βιλαέτι του» ζητᾶ ἀπὸ τὸ σουλτάνο Μαχμούτ Β' (1808-1839) γιὰ τὴν «σύνταξη τῆς ἀφιερώσεως» (vakif)³ νὰ τοῦ παραχωρηθοῦν οἱ πρόσοδοι

1. Γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Μουχαμάντ Ἀλὶ σημειώνονται πρόχειρα: M. Sabry, L'empire Egyptien sous Mohamed-Ali et la question d'Orient (1811-1849), Paris 1930, 24, M. F. Mengin, Histoire de l'Egypte sous le gouvernement de Mohamed-Aly au récit des evenements politiques et militaires, Paris 1823, S. Altundağ, Mehmed Ali Pasa, I.A., τ. 7, 567-578. Ἐπίσης γιὰ τὰ παραπάνω θέματα καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀπόδοση στὰ Ἑλληνικὰ τοῦ ὄνόματος τοῦ πασᾶ, βλ. Α. Στεφανίδη, Τὸ κονάκι τοῦ Μουχαμάντ Ἀλὶ πασᾶ στὴν Καβάλα, ἐκδ. Ε.Μ.Π., Ἐπώνυμα ἀρχοντικά τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, Ἀθήνα 1986, 13-28.

2. A. Melian, Οἱ ἐμπορικοὶ δρόμοι στὰ Βαλκάνια κατὰ τὴν τουρκοκρατία, ἐπιμ. Σ. Ἀσδραχᾶ, Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν (15-19ος αἰ.), Ἀθήνα 1979, 386, καὶ G. Goodwin, A History..., δ.π., 455.

3. Τὰ βακούφια (vakif, πληθ. evkaf) ἦταν ἀφιερώματα γῆς ἢ ἄλλης ἀκίνητης κυ-

τῆς νήσου Θάσου καὶ τῶν ἐξαρτημάτων της. Ὁ σουλτάνος παραχωρεῖ στὸν πασὰ τὸ νησὶ μαζὶ μὲ δῆλες τὶς συνεισφορές του ώς ἀνταμοιβὴ τῶν ἀγώνων του γιὰ τὴν ἐπανάκτηση τῆς Χετζάζης ἀπὸ τοὺς Βαχαβίτες ποὺ εἶχαν ἐξεγερθεῖ ἐναντίον τοῦ σουλτάνου ἀπὸ τὸ 1807. Σύμφωνα μὲ τὸ σχετικὸ φιρμάνι ποὺ ἐκδίδεται στὶς 30 Μαρτίου 1813 ἡ Θάσος καταχωρεῖται πλέον στὸ αὐτοκρατορικὸ κτηματολόγιο «ώς κτῆμα τῆς τέλειας κυριότητας τοῦ πασᾶ». Στὸ Μουχαμὰντ Ἀλὶ χαρίζονται τὸ ἑφάπαξ ἀντίτιμο ποὺ πληρωνόταν ἀπὸ τὸν ἔκαστοτε κάτοχο τοῦ νησιοῦ, τὸ ἐτήσιο μίσθωμα, οἱ φόροι ἀπὸ τὰ γραφικὰ δικαιώματα, καὶ ἀπὸ τὸ ὄντιστήκωμα τῶν ναυτῶν, ἡ ἔκτακτη εἰσφορὰ ἔνδειας καὶ οἱ λοιποὶ φόροι μικρότερης σημασίας¹. Ὁ σουλτάνος κρατᾷ ὅμως τὸ δικαίωμα εἰσπραξῆς τοῦ κεφαλικοῦ φόρου (cizye) ποὺ ἀνερχόταν τὴν ἐποχὴ τῆς παραχώρησης σὲ 7.697,5 γρόσια², τοῦ φόρου δηλαδὴ ὑποτελείας ποὺ

ρίως περιουσίας, τῶν ὁποίων οἱ πρόσοδοι προσερίζονταν γιὰ κάποιον κοινωφελὴ σκοπό. Ἰδρύονταν δὲ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς κυριαρχησ τάξης, βλ. H. A. R. Gibb - H. Bowen, Islamic Society and the West, London-N. York-Toronto 1957, τ. 1², 165 κ.ἔ., F. K ö p r ü l ü, L'institution du vakouf, sa nature juridique et son évolution historique, «Vakıflar Dergisi» 2 (1942) 3 κ.ἔ. (partie française), καὶ H.B.K unte r, L'aspect national des fondations pieuses turques (vakoufs), V. D. 3(1956) 293 κ.ἔ. (par. fran.). Τὸ vakif ἴδρυονταν βάσει τοῦ vakfiye, τὸ δόποιο ἡταν ἔνα εἰδός συμφωνητικοῦ, ὅπου καθορίζονταν οἱ σκοποὶ του, οἱ πηγές, ὁ τρόπος χρησιμοποίησης, διατήρησης καὶ αὔξησης τοῦ εἰσοδήματός του, βλ. I n a l c i k, Ὁ σχηματισμὸς κεφαλαίου στὴν δθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἐπιμ. Σ. Ἀσδραχᾶ, Ἡ οἰκονομικὴ..., ὁ.π., 520. Τὸ vakfiye τοῦ Ἰμαρὲτ τῆς Καβάλας δὲν ἔχει δημοσιευτεῖ ὡς τώρα. Πρέπει ὅμως νὰ περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στὰ ἔγγραφα τῶν Τουρκικῶν Ἀρχείων τοῦ Καΐρου, βλ. J. Deny, Sommaires des archives Turques du Caire, Le Caire 1930, 311 καὶ 410-11.

1. Τὸ φιρμάνι δημοσιεύτηκε σὲ περίληψη ἀπὸ τὸ Σ. Μερτζίδη, Θασιακά, ἥτοι ιστορία τῆς νήσου Θάσου ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων, Καβάλα 1911, 275-279, καὶ Σ. Π., Τὰ προνόμια τῆς Θάσου, «Μακεδ. Ἡμερολ.» 6(1913) 80-83, ὅπου μνημονεύεται μιὰ ἀτελής, ἀλλὰ ἀκόμα παλαιότερη μετάφρασή του. Στὴν πλήρη μορφή του παρουσιάστηκε ἀπὸ τὸν A. Bakalo poulos, Thasos, son histoire son administration de 1453 à 1912, Paris 1953, ἔγγρ. 16, ἀπὸ ὅπου καὶ ὅλες οἱ σχετικὲς πληροφορίες. Βλ. καὶ παρακάτω στὶς κτητορικὲς ἐπιγραφές.

2. Κατὰ πληροφορίες τοῦ 1854 ὁ κεφαλικὸς φόρος (cizye) ἀνερχόταν σὲ 43.000 γρόσια ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν μὲ 8.600 φράγκα, βλ. M. G. P e g g o t, Mémoire sur l'île de Thasos, Paris 1864, 72. Μὲ φιρμάνι ὅμως τοῦ Μαΐου 1855 σὲ ὅλη τὴν τουρκικὴ ἐπικράτεια ὁ φόρος αὐτὸς καταργεῖται, ἀλλὰ ἀντικαθίσταται ἀπὸ ἄλλον, τὸν bedel (bedeli askeri) γιὰ ἔξαρτεση τῶν μῆ μουσουλμάνων ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ θητεία, βλ. C. H. Becke, Djizga, «Sh. E. I.», 92. Ἔτσι καὶ στὴ Θάσο, σύμφωνα μὲ πληροφορίες τοῦ 1858, ἀντὶ τοῦ κεφαλικοῦ φόρου ἐμφανίζεται ὁ στρατιωτικὸς ποὺ ἀνερχόταν σὲ 56.260 γρόσια, προστίθεται δὲ ἀγνωστὸ πότε ἀκριβῶς στὰ ἔσοδα τοῦ σουλτάνου καὶ τὸ μίσθωμα τῶν τελωνειακῶν δασμῶν, βλ. M. G. P e g g o t, ὁ.π., 73, A. Bakalo poulos, Thasos., ὁ.π., ἔγγρ. 29, καὶ A. Conze, Reise auf der Inseln des Thrakischen Meeres, Hannover 1860, 27.

πλήρωναν δλοι οι ἄρτενες μὴ μουσουλμάνοι ποὺ κατοικοῦσαν σὲ κατακτημένο ἔδαφος¹.

Τὴν ἐποχὴν ποὺ ὁ Μουχαμάντ Ἀλὶ ἀποφασίζει νὰ ἴδρυσει τὸ μεγάλο külliye, ἡ Καβάλα ἦταν μιὰ μικρὴ πόλη μὲ πληθυσμὸ 3-4.000 κατοίκων, ποὺ οἱ πιὸ πολλοὶ ἦταν Τούρκοι². Εἶναι ωστόσο σημαντικὸ λιμάνι ποὺ λειτουργοῦσε ἥδη ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα ώς κύριος ἀποθηκευτικὸς σταθμὸς ἐμπορευμάτων³ καὶ βρισκόταν κοντὰ σὲ στενὸ καὶ εὔκολα ἐλεγχόμενο πέρασμα τοῦ δρόμου πρὸς τὴν Ἀνατολή⁴. "Οπως ἀναφέρεται, διάλεξε τὴν Καβάλα, δχι γιὰ κανέναν ἄλλο λόγο, ἄλλὰ γιατὶ ἦταν ὁ τόπος ὅπου γεννήθηκε⁵. "Οσο γιὰ τὴ Θάσο, τὸ εὔφορο σχετικὰ νησὶ μὲ τὰ πλούσια δάση ἀπὸ ὅπου μποροῦσε ἐπιπλέον νὰ προμηθευτεῖ ἄφθονη ξυλεία γιὰ τὴ συντήρηση τῶν πλοίων του, ὅπως ἔκαμναν οἱ κατὰ καιροὺς καταπατητὲς τοῦ νησιοῦ. ἀναφέρεται πώς ὁ πασᾶς εἶχε ζητήσει τὴν παραχώρησή της γιὰ νὰ ἀνταμείψει τοὺς κατοίκους της γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ κατὰ καιρούς τοῦ είχαν προσφέρει⁶. Γιατὶ ὑποστηρίζεται⁷, θέση δμως στὴν ὥποια στεκόμαστε μὲ μεγάλη ἐπιφύλαξη⁸,

1. Ό κεφαλικὸς φόρος (*cizye*) ὑπολογιζόταν ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ὑγιῶν ἐνηλίκων ἀνδρῶν, μὴ μουσουλμάνων, ποὺ κατοικοῦσαν σὲ μουσουλμανικὸ ἔδαφος γιὰ νὰ ἀποκτήσουν τὸ δικαίωμα προστασίας τῆς οἰκογένειάς τους καὶ τῶν ὑπαρχόντων τους. Γιὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ προσωπικοῦ αὐτοῦ φόρου οἱ φορολογούμενοι κατατάσσονταν ἀνάλογα μὲ τὰ εἰσοδήματά τους σὲ τρεῖς κατηγορίες, βλ. C. H. Beck, *Djizya*, δ.π., 91. Ἀντίθετα τὸ χαράτσι (*haraç*) ἦταν φόρος ἐπὶ τῆς γῆς, συχνὸ δμως στὴν ὁθωμανικὴ περίοδο σήμανε κάθε εἰδούς φόρο ποὺ πληρωνόταν ἀπὸ τοὺς μὴ μουσουλμάνους, βλ. T. Jubboll, *Kharâdj*, «Sh. E.I.», 245.

2. Ό E. M. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, Paris 1831, τ. 2, 103-104, τὸ 1786 ἀναφέρει 2.500 κατοίκους, Ό F. Beauchamp, *Voyage militaire dans l'empire Ottoman*, Paris 1829, τ. I, 230, τὸ 1817 ἀναφέρει 2.000-3.000 κατοίκους καὶ ὁ M. G. Perrot, Daton, *Neapolis, les ruines de Philippe*, «*Révue Archéologique*», 1860, 5, τὸ 1856 ἀναφέρει 4-5.000 κατοίκους, βλ. ἐπίσης N. Σορός γε, Διοικητικές, κοινωνικές καὶ οἰκονομικές ἔξελίξεις, *Μακεδονία*, 4.000 χρόνια ἐλληνικῆς ιστορίας καὶ πολιτισμοῦ, Ἐκδ. Ἀθηνῶν, 356. Στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἀναφερθοῦμε περισσότερο ἀναλυτικά σὲ ἄλλη μελέτη.

3. Δ. Λαζαρίδης, *Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα, Αθήνα* 1969, 58, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

4. L. Heuzey, *Rapport à l'empereur d'une mission archéologique en Macédoine*, Paris 1862, 12, καὶ K. Μέρτζιος, *Μνημεῖα μακεδονικῆς ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, 144, 168, 203.

5. Βλ. *παραπάνω σ. 204*, σημ. 1 καὶ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ 1, σ. 219. Ἐπίσης A. Bakalopoulos, *Thasos...*, δ.π., 35.

6. A. Bakalopoulos, *Thasos...*, δ.π., 35, σημ. 1 καὶ γιὰ προμήθεια ξυλείας ἀπὸ τὸ νησί, δ.π., 31, 37-38, ἔγγρ. 3, 11, 23, 48. Ἐπίσης βλ. A. Bakalopoulos, *'Ιστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, 537-539.

7. A. Bakalopoulos, *Thasos...*, δ.π., 42 κ.έ.

8. Θεωροῦμε δτὶ ἡ ὑποτιθέμενη προνομιακὴ φορολογικὴ καὶ κοινωνικὴ μεταχεί-

ὅτι στὴ Θάσο τὸ συνολικὸ ποσὸ τῶν φόρων μὲ τὸ ὄποιο ἐπιβαρύνονταν οἱ κάτοικοι κάτω ἀπὸ τὴν νέα τουρκοαιγυπτιακὴ διοίκηση ἵταν μικρότερο συγκριτικὰ μὲ ἄλλες περιοχές, εἶχαν δὲ μέχρι τὸ 1874 μεγαλύτερες κοινοτικὲς ἐλευθερίες.

Οἱ λόγοι ποὺ προβάλλονται περισσότερο γι' αὐτὲς τὶς ἀποφάσεις τοῦ Μουχαμάντ 'Αλὶ εἰναι συναισθηματικοὶ καὶ ὅχι λόγοι στρατιωτικοί, οἰκονομικοὶ ἢ πολιτικῆς σκοπιμότητας. Σ' αὐτὸ συνηγορεῖ καὶ ἡ μετέπειτα δραστηριότητα τοῦ πασᾶ ποὺ πρόσφερε πάντα πολλές διευκολύνσεις στοὺς συμπατριώτες του¹. "Ἄν ἔξετάσει κανεὶς τὴν πολιτικὴ ποὺ ἐφάρμοσε ἡ αὐτὴ ποὺ τὸν ἐπιτράπηκε νὰ ἐφαρμόσει δὲ μένουν πράγματι περιθώρια γιὰ ὑποψίες στρατιωτικῶν ἐπιδιώξεων στὸν τόπο αὐτό. Λέγεται ὅτι εἶχε προτείνει στὸ Μαχμούτ Β' καὶ ἄλλη ἐναλλακτικὴ λύση: νὰ κατασκευάσει στὴν Καβάλα καινούργιο λιμάνι ποὺ θὰ κάλυπτε τὶς ἐμπορευματικὲς ἀνάγκες τῆς πόλης, γιὰ τὶς ὄποιες δὲν ἐπαρκοῦσε πιὰ τὸ παλιὸ καὶ θὰ πρόσφερε τὴν δυνατότητα παραμονῆς ἐδῶ πολεμικῶν ἢ ἄλλων μεγάλων σκαφῶν. Ὁ σουλτάνος ὅμως γνωρίζοντες ὅτι ὁ βεζίρης του εἶγε πάντα τάσεις ἀνεξαρτοποίησης ἀντιμετώπισε τὴν πρότασή του αὐτὴν μὲ δυσπιστία καὶ τελικὰ προτίμησε τὴν ἰδρυση ἐνὸς *külliye*². Τὸ ἴδρυμα αὐτὸ θὺ μποροῦσε μόνο ἔμμεσα νὰ βοηθήσει στὰ φιλόδοξα σχέδια τοῦ πασᾶ, καθὼς οἱ ἀπόφοιτοι τῶν μεντρεσέδων ἀποτελοῦσαν τὴν νομικὴ καὶ πνευματικὴ ἡγεσία τῆς χώρας³. Πρέπει ώστε νὰ σημειωθεῖ πώς τὰ βακούφια ἰδρύονταν τὴν περίοδο ἀκμῆς τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὴν ευρίαρχη τάξη μὲ τὴν προτροπὴ τοῦ κράτους, τὸ ὄποιο μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ κάλυπτε μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς δαπάνες κατασκευῆς τῶν δημόσιων καὶ κοινωφελῶν ἔργων καὶ συγχρόνως ἔλεγχε τὰ τυχὸν μεγάλα

ριση τῆς Θάσου τὴν πρώτη περίοδο τῆς τουρκοαιγυπτιακῆς συνδιοίκησης σὲ σχέση μὲ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ βακουφικοῦ καθεστώτος (σχέση ποὺ κυρίως ἐνδιαιφέρει στὸ σημεῖο αὐτὸ) δὲν είναι ἔξακριβωμένη μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποδοχὴ ἐδῶ ἐνὸς γενικοῦ θεωρητικοῦ σχήματος παρουσιάζει προβλήματα, στὰ ὄποια ὅμως δὲν θὰ ἐπεκταθοῦμε.

1. A. Πολίτης, 'Ο Ἑλληνισμὸς καὶ ἡ νεωτέρα Αἴγυπτος, 'Αλεξάνδρεια 1928, τ. 1, 166 κ.ε., καὶ A. Bakalopoulos, Thasos..., ὥ.π., 35 σημ. 2, 3.

2. F. v. Löher, Griechische Küstenfahrten, Bieselfeld und Leipzig 1876, 25, καὶ παρουσίασθ τοῦ Löher ἀπὸ τὸν Π. Κ. Ενεπεκίδη, 'Η Καβάλα πρὶν ἐκατὸ χρόνια, ἐφημ. «Μακεδονία», 20 Σεπτ. 1981, ἐπίσης G. F. Abbott, The Tale of a Tour in Macedonia, London 1903, 301, Δ. Ε. Μουστάκας, Καβάλλα, «Μεγ. Ἑλλην. Ἔγκυλ.», τ. 13, 420, Ζ. Κ., 'Ο Μωχάμετ Ἀλή καὶ τὸ λιμάνι τῆς πόλεως, περιοδ. «Ἐρευνα», φυλ. 10 ('Οκτωβρ. 1951) 17.

3. O. Grabar, Cities and Citizens, ed. B. Lewis, «The World of Islam», London 1976, 94-95, καὶ I. H. Uzuncarsili, Osmanlı devletinin ilmiye teşkilatı ('Η ἐπιστημονικὴ ὁργάνωση τοῦ ὅθιμανικοῦ κράτους), Ankara 1965, ἐλλην. περιληψη ἀπὸ B. Δημητριάδη, «Δελτίον τουρκ. βιβλιογρ.», (1968) 3-7.

έσοδα τῶν ἀνώτερων ἀξιωματούχων του. Παράλληλα, οἱ τελευταῖοι μὲ τὴν ἴδρυση ἀφιερώματος μποροῦσαν νὰ διασφαλίσουν τὴν περιουσία τους καὶ νὰ τὴ μεταβιβάσουν κληρονομικὰ στοὺς ἀπογόνους τους. Τὰ βακούφια ἀποτελοῦσαν πάντοτε στὴν δθωμανικὴ αὐτοκρατορία μιὰ καλὴ οἰκονομικὴ ἐπιχείρηση ποὺ ἔξασφάλιζε σταθερὸ κέρδος¹, πράγμα ποὺ συνέβαινε καὶ στὴν περίπτωση αὐτῆς. Τὰ ἔσοδα τοῦ πασᾶ ὅπὸ τὸ νησί, ποὺ προέρχονταν κυρίως ὅπὸ τὴ δεκάτη τοῦ λαδιοῦ, ὑπολογίζονταν τὸ 1856 σὲ 400.000 γρόσια, δηλαδὴ περίπου 80.000 φράγκα. Λέγεται ὅτι οἱ πρόσοδοι αὐτὲς μαζὶ μὲ μιὰ δωρεὰ τοῦ πασᾶ ποὺ ἀνερχόταν σὲ 8.000 τουρκικὲς λίρες τὸ χρόνο καὶ τὶς κατὰ καιρούς συνεισφορές ἄλλων περιοχῶν σὲ εἶδος ἥ χρῆμα κάλυπταν τὰ ἔξοδα γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ Ἰμαρέτ². Φαίνεται ὅμως ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἀρκετὸ πλεόνασμα ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου, καθὼς καὶ γιὰ ἐπενδύσεις σὲ προσδοcioφόρα ἔργα καὶ γιὰ ἀγορὲς ἐκτάσεως στὴν Καβάλα καὶ σὲ γειτονικὲς περιοχές³.

Τὸν πρῶτο καιρὸ ὁ Μουχαμάντ Ἀλὶ εἶχε ἐγκαταλείψει τὴ διαχείριση τοῦ βακουφιοῦ σὲ μπέηδες τῆς Καβάλας, συγγενεῖς ἥ φίλους τῆς οἰκογένειάς του, ποὺ τοὺς ἀντιπροσώπευε συνήθως στὸ νησὶ κάποιος ὑπάλληλος τους⁴. Ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ ἔχουμε καὶ ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ 1840 εἶναι γνωστὰ τὰ ὄνόματα τῶν πρώτων αὐτῶν διοικητῶν ποὺ ἀντικατέστησαν τὸν Τούρκο βοεβόδα, καὶ διοικοῦσαν μὲ συνεχεῖς αὐθαιρεσίες⁵. Μόλις κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, ὅταν στὴν Αἴγυπτο ἴδρυεται κεντρικὴ διεύθυνση τῶν βακουφιῶν (1851)⁶, ἐκδηλώνεται ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ μακρινὸ «ἀφιέρωμα». Τὸ 1854 γιὰ πρώτη φορὰ στέλνεται Αἰγύπτιος müdir ἥ βένης, διοικητὴς δηλαδὴ τῆς Θάσου καὶ διευθυντὴς τοῦ Ἰμαρέτ τῆς Καβάλας⁷. Ὁ διοικητὴς πλαισιωνό-

1. H. Inalcik, 'Ο σχηματισμὸς κεφαλαίου...', ὥ.π., 520.

2. M. G. Perrot, ὥ.π., 73, A. Conze, ὥ.π., 27, F. v. Löhner, ὥ.π., 25, A. Bakalopoulos, Thasos. ὥ.π., 52 κ.ἔ. 'Ο Abbot ἀναφέρει κυρίως τὰ μεγάλα φορτία ρυζιοῦ ποὺ μεταφέρονταν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ἐνῷ ἥ Ἀραβία ἔστελνε κόκκους καφὲ ἀπὸ ὅπου οἱ σοφτάδες παρασκεύαζαν τὸ ἀγαπημένο τους ρόφημα, βλ. G. F. Abbott, ὥ.π., 303. 'Ο Fraser ἀναφέρει ὅτι 800 λίβρες ρύζι ἔρχονταν κάθε μήνα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, βλ. J. F. Fraser, Pictures from the Balkans, London - N. York - Toronto - Helbourne 1912, 170.

3. Βλ. παρακ. σ. 263, σημ. 2.

4. M. G. Perrot, ὥ.π., 65.

5. A. Bakalopoulos, Thasos.., ὥ.π., 43 καὶ ἔγγρ. 19 κ.ἔ.

6. W. Heffening, Wakf, Sh. E.I, 628.

7. Γιὰ τὰ ὄνόματα τῶν διοικητῶν αὐτῶν καὶ τὸν ἀντιστοιχὸ τίτλο τους, βλ. M. G. Perrot, ὥ.π., 67, 72, A. Conze, ὥ.π., 27, C. Friedrich, Vor der Dardanellen auf altgriechischen Inseln und auf dem Athos, Berlin 1915, 112, καὶ A. Bakalopoulos.

ταν ἀπὸ ἔνα γραμματέα τῆς ἐλληνικῆς καὶ ἔνα τῆς τουρκικῆς ἀλληλογραφίας, ἔναν ἀρχιγραμματέα, ἔνα λογιστὴ καὶ ἔναν ταμία. Στὸ προσωπικὸ αὐτὸ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ προστέθηκε ἔνας γραμματέας τῆς ὑραβικῆς ἀλληλογραφίας καθὼς καὶ ἔνας ὑπάλληλος ὑπεύθυνος γιὰ τὸ πρωτόκολλο¹. Ἔδρα τῆς διοίκησης ἦταν ἡ Καβάλα, ὅπου ὑπῆρχαν καὶ τὰ γραφεῖα τῆς ποὺ καταλάμβαναν τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ συγκροτήματος. Στὴ Θάσο οἱ ὑπεύθυνοι ἔκαναν σύντομες ἐπισκέψεις γιὰ νὰ ἐπιλύσουν τὶς τρέχουσες ὑποθέσεις. Κατὰ τὴν παραμονή τους στὸ νησὶ στεγάζονταν ἀπὸ τὸ 1876 στὸ «Βακούφικο Κονάκι», ποὺ κτίστηκε τότε στὸ Λιμένα. Ἐδῶ τὸ 1901 κατὰ διαταγὴ τοῦ χεδίβη μεταφέρεται ἡ ἔδρα ἀπὸ τὸν τότε διοικητὴ Μαχμούτ Ριφάτ Μπέη². Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, γύρω στὸ 1912, ὁ Ἀμπάς Χιλμὶ Β' σχεδίαζε νὰ κτίσει νέα γραφεῖα τοῦ Ἰμαρὲτ στὴν Καβάλα ἀπέναντι ἀπὸ τὰ παλιά³, πράγμα ποὺ ὅμως δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Οἱ διοικητὲς ἐπαιροῦνται ἐντολὲς καὶ εἴχαν νὰ λογοδοτήσουν στὴ Γενικὴ Διεύθυνση Βακουφιῶν τῆς Αἰγύπτου. Ἡ Διεύθυνση ἀνακοίνωνε τὶς ἀποφάσεις τῆς μὲ σχετικὰ φιρμάνια ἥ διαταγὲς καὶ ὅταν παρουσιάζονταν σοβαρότερα προβλήματα ἔστελνε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἐξουσιοδοτημένο ἐκπρόσωπο της. Οἱ Θάσιοι ἔστελναν γιὰ τὶς ὑποθέσεις ὑπομνήματα στὴ Διεύθυνση καὶ ὅταν ἤθελαν νὰ διαπραγματευτοῦν ἥ νὰ ζητήσουν τὴ χύρη τοῦ χεδίβη πήγαιναν στὴν Αἴγυπτο ἀντιπροσωπεῖες κατοίκων⁴.

Τὸ külliye τοῦ Μουχαμὰντ Ἀλὶ στὴν τελική του μορφὴ ἀποτελεῖται⁵

Thasos..., δ.π., 43 καὶ ἔγγρ. 29 κ.ἔ. Τὴ διαχείριση ἐνὸς βακουφιοῦ ἀναλαμβάνει ἔνας διευθυντής, mütevelli, κατὰ τὴν τουρκικὴ δρολογία καὶ ἔνας ἐπόπτης, nazır.

1. A. Bakalo poulos, Thasos..., δ.π., ἔγγρ. 58.

2. Σ. Μερτζίδης, δ.π., 280, A. Bakalo poulos, Thasos..., δ.π., 44, ἔγγρ. 58. Τὸ Κονάκι ὀνομάζονταν καὶ «Βακούφικο Ἐλαιοτριβεῖο», βλ. Γ. Παπαευστρατίου, Ἰστορία τῆς Θάσου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, Ἀλεξανδρεία 1922, 163.

3. Βλ. παρακάτω σ. 261, σημ. 2, ἐπίσης Z. K., Ὁ Μωχάμετ Ἀλή..., δ.π., 17.

4. A. Bakalo poulos, Thasos..., δ.π., 47, γιὰ σχετικὰ φιρμάνια, διαταγὲς ἥ κοινοποιήσεις, βλ. ἔγγρ. 32, 41, 55, 59, 60, 66, γιὰ ἀποστολὲς στὸ νησὶ ἐκπροσώπων τῆς Διεύθυνσης, δπως κατὰ τὰ ἑτα 1885 καὶ 1901, βλ. ἔγγρ. 41, 58, γιὰ ἀναφορὲς τῶν κατοίκων πρὸς τοὺς χεδίβηδες, βλ. ἔγγρ. 48, 57, γιὰ ἀντιπροσωπεῖες κατοίκων, βλ. ἔγγρ. 29, 30, 56.

5. Στὴν E.I.². ἀναφέρεται ὅτι ὁ Μουχαμὰντ Ἀλὶ ἔκτισε ἔνα σχολεῖο—mühendis hane-i hayriye= ἀγαθοεργὸ στρατιωτικὴ σχολὴ μηχανικοῦ—ἔνα μεντρεσέ, ἔνα τζαμί, μιὰ βιβλιοθήκη καὶ μιὰ κουζίνα (imaret), βλ. I. Beldiceanu-Steinherr-J. G. Giannopoulos, Kawâla, E.I.², τ. 4, σ. 776-7. Βλ. ἐπίσης Sami Semettin, Kâmüs-al-'alâm (Αεξικό), Istanbul 1314 (1896), τ. V., σ. 3704-5, ἀπὸ δπου καὶ οἱ παραπάνω πληροφορίες, καὶ J. H. Kramers, Kavala, I.A., τ. 6, σ. 452-3. Παρόλο ποὺ στὰ

ἀπό δύο μεντρεσέδες¹ καὶ δύο dershane-μεστζίτ², ἔνα ἱμαρέτ, ἔνα μεκτέμπ³ καὶ τὰ γραφεῖα τῆς διεύθυνσης (σχ. 2, σ. 216-7, σχ. 5, σ. 232-3).

Ἡ ἐκπαίδευση τῶν μουσουλμάνων, ποὺ γινόταν ἡ στοιχειώδης στὰ μεκτέμπ καὶ ἡ ἀνώτερη στοὺς μεντρεσέδες —ὅπου ἐκπαιδεύοταν ἡ μελλοντικὴ ἡγεσία τοῦ ἴσλαμικοῦ κόσμου, οἱ οὐλεμάδες—θεωροῦνταν, ἥδη τὸν 18ο αἰ., παροχημένη καθὼς τὰ προγράμματα καὶ οἱ παρεχόμενες γνώσεις δὲν ἀναπροσαρμόζονταν μὲν τὸν καιρό. Ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν Τουλιπῶν ἀρχίζουν κάποιες ἀνανεωτικὲς τάσεις στὸ χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης, ὅπως καὶ σὲ ἄλλους γενικότερα χώρους. Στὴν πρωτεύουσα ἰδρύονται οἱ πρῶτες εἰδικές σχολές ποὺ ἀποβλέπουν στὸν ἐκσυγχρονισμὸν τῆς στρατιωτικῆς κυρίως ἐκπαίδευσης καὶ οἱ σποραδικὲς αὐτὲς προσπάθειες ἐντείνονται τὴν ἐποχὴ τῶν σουλτάνων Σελιμ Γ' (1789-1807) καὶ Μαχμούντ Β' (1808-1839). Τὸ 1840 γιὰ πρώτη φορὰ ἔκεινα ἔνα πρόγραμμα ἐκπαίδευτικῆς ἀνανέωσης, τὸ δόποιο ὅμως ἀρχίζει νὰ ἀποδίδει καὶ νὰ ἔξαπλώνεται κυρίως μετὰ τὸ Χάιτι Χουμαγιοὺν τοῦ 1856. Παράλληλα διλαδή μὲ τὰ θρησκευτικὰ σχολεῖα τῶν οὐλεμάδων ἰδρύεται καὶ ἔνα σύστημα κοσμικῆς ἐκπαίδευσης κατὰ τὰ δυτικὰ πρότυπα⁴.

πλαίσια τοῦ «ἔξευρωπαϊσμοῦ» τῆς δόθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἰδρύθηκαν πράγματι τὸ 18ο καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα οἱ πρώτες στρατιωτικὲς σχολές καὶ ἀκόμα παρ' ὅλες τὶς ἰδιαίτερες προσπάθειες ποὺ κατέβαλε ὁ Μουχαμάντ Ἀλὶ γιὰ ἐκσυγχρονισμὸν τῆς ἐπικρατείας του, ἡ πληροφορία ἰδρυσης παρόμοιας σχολῆς ἐδῶ δὲν ἐπιβεβαιώνεται.

1. Οἱ μεντρεσέδες ἦταν ἀνώτερης βαθμίδας ἐκπαίδευτικὰ ἰδρύματα, ὅπου διδασκόταν κυρίως ἡ θεολογικὴ (τὸ Κοράνι καὶ ἡ Παράδοση) καὶ ἡ νομικὴ ἐπιστήμη, παράλληλα δὲ καὶ οἱ ἄλλες ἐπιστῆμες τοῦ ἴσλαμ. Τὸ ἱεροδιδασκαλεῖα αὐτὰ ποὺ εἶχαν διαδοθεῖ ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα σὲ δλο τὸν μουσουλμανικὸ κόσμο διέφεραν σὲ μέγεθος, προσωπικὸ καὶ σημασίᾳ ἀνάλογα μὲ τὴν ἕκταση τῆς δωρεᾶς, ἡ δὲ ἐκπαίδευση ἦταν ὀργανωμένη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Νομοθέτη σὲ δώδεκα βαθμίδες, ἡ κατ' ἄλλη ἐκδοχὴ σὲ ἐντεκα, βλ. J. Pedersen, Madrasa, Sh. E.I., σ. 300 κ.ε., καὶ H. A. R. Gibb-H. Bowen, Islamic..., δ.π., τ. I₂, σ. 143 κ.ε.

2. Ὁ κάθε μεντρεσές εἶχε μεγάλη θολωτὴ αἴθουσα διδασκαλίας (dershane), ἡ ὅποια πολλές φορές λειτουργοῦσε καὶ ὡς χῶρος προσευχῆς (mescid). Μὲ τὸν ὅρο μεστζίτ δηλώνεται κάθε μικρὸς σχετικὰ χῶρος προσευχῆς, ὅπου δὲ γινόταν ἡ προσευχὴ τῆς Παρασκευῆς καὶ ὁ ὅποιος δὲν εἶχε μιναρὲ σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ τζαμί, βλ. J. Pedersen, Masjid, Sh. E.I., σ. 330 κ.ε.

3. Τὸ μεκτέμπ ἦταν σχολεῖο πρώτης βαθμίδας γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ἀγοριῶν μόνο, διόπου μάθαιναν νὰ ἀπαγγέλλουν ἀπ' ἔξω κομμάτια ἀπὸ τὸ Κοράνι, διδάσκονταν γραφή, ἀνάγνωση, καθὼς καὶ μερικὲς φορές στοιχειώδη ἀριθμητική. Συνήθως τὰ μεκτέμπ ἦταν κτισμένα πάνω σὲ ἔνα δημόσιο sebil ποὺ ἦταν προσάρτημα ἐνὸς τζαμιοῦ ἢ δίπλα σὲ ἔνα ἱμαρέτ, διόπου οἱ μαθητὲς ἔτρωγαν δωρεάν, βλ. H. A. R. Gibb-H. Bowen, Islamic..., δ.π., τ. I₂, σ. 139 κ.ε.

4. Ulema (énik. 'alīm) στὸν ἴσλαμικὸ κόσμο δονομάζονταν «αὐτοὶ ποὺ κατεῖχαν τὴν γνώση (ilm)», δηλαδὴ τὴν παράδοση, τὸ ἱερὸ δίκαιο καὶ τὴ θεολογία, σὲ συνέχεια δὲ

Τὸ κülliye τῆς Καβάλας κτίζεται στὴ μεταβατικὴ περίοδο, δταν ἀρχίζει νὰ ἀμφισβητεῖται τὸ παραδοσιακὸ θρησκευτικὸ σύστημα ἐκπαιδευσης καὶ ἡ μουσουλμανικὴ κοινωνία ἀρχίζει νὰ διχάζεται ἀνάμεσα στοὺς δύο κόσμους, τῆς Ἀνατολῆς ποὺ τωτίζεται μὲ τὴν παράδοση καὶ τῆς Δύσης ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν ἀνανέωση. Καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν Μουχαμὰντ Ἀλί, ὁ ὄποιος εἶναι πιὸ δεκτικὸς ἀπὸ τοὺς δθωμανοὺς σουλτάνους στὰ ἐπιτεύγματα τῆς Δύσης καὶ εἶναι ἔτοιμος νὰ ἀρχίσει ἔνα εὐρὺ πρόγραμμα ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς Αἰγύπτου ποὺ καλύπτει δλους τοὺς τομεῖς τῆς δημόσιας διοίκησης. Ἡ κατασκευὴ ἐνὸς τόσο μεγάλου ἔργου μὲ θρησκευτικὸ ἐκπαιδευτικὸ περιεχόχομενο παρατείνει τὴ διάρκεια τῆς μεταβατικῆς αὐτῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν κοινωνία τῆς μικρῆς παραδοσιακῆς πόλης.

Λίγες καὶ σποραδικὲς εἶναι οἱ πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο λειτουργίας καὶ τὸ προσωπικὸ αὐτοῦ τοῦ ἰδρύματος. Στοὺς δύο μεντρεσέδες τῆς Καβάλας ὑπῆρχαν 61 κατοικήσιμοι χῶροι, εἰκοσιπέντε στὸν πρῶτο καὶ τριανταέξι στὸ δεύτερο καὶ ἔμεναν 60 οἰκότροφοι τὸ καλοκαίρι καὶ 300 τὸ χειμῶνα, ἀνὰ τέσσερις μὲ πέντε¹ σοφτάδες² σὲ κάθε δωμάτιο. Ἡ διάρκεια τῶν σπουδῶν τους δὲν ἦταν περιορισμένη καὶ οἱ μαθητὲς ἔρχονταν σὲ μικρὴ ἡλικία καὶ μποροῦσαν νὰ μείνουν πολλὰ χρόνια³. Εἶχαν δωρεὰν τροφὴ καὶ στέγη καὶ ἔπαιρναν καὶ ἔνα μικρὸ χρηματικὸ ποσὸ γιὰ τὶς προσωπικές τους ἀνάγκες ποὺ ἀνερχόταν, τὸ 1887, σὲ τριάντα γρόσια τὸ μῆνα⁴, ἦταν δὲ ἀπαλ-

όνομάζονταν «οἱ Ἕγγράμματοι». Ἡταν ἀπόφοιτοι τῶν μεντρεσέδων καὶ κάλυπταν τὶς σημαντικὲς θέσεις στὴ δημόσια διοίκηση, D. B. Macdonald, ‘Ulamā, Sh. E.I., σ. 599-600, καὶ H. A. R. Gibb - H. Bowen, Islamic..., δ.π., τ. 1, σ. 80 κ.ἔ., σ. 139 κ.ἔ., Γιὰ τὴν ὄργανωση τῶν μεντρεσέδων, καθὼς καὶ γιὰ τὶς ἀνανεωτικὲς τάσεις στὴν ἐκπαιδευση, βλ. H. Inalcik, The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600, London 1973, 165 κ.ἔ., R. H. Davison, Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876, Princeton 1963, 20 κ.ἔ., B. Lewis, The Emergence of Modern Turkey, London 1961, 47 κ.ἔ.

1. A. Conze, δ.π., 27. Ὁ Abbot ἀναφέρει δτι ἔμεναν τέσσερις μὲ πέντε σοφτάδες σὲ κάθε δωμάτιο, βλ. G. F. Abbott, δ.π., 306-307.

2. Softa ὄνομάζεται ὁ σπουδαστὴς ποὺ φοιτᾶ στὶς ἔξι πρῶτες βαθμίδες ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν δώδεκα, στὶς ὅποιες ἦταν ὄργανωμένοι οἱ μεντρεσέδες, βλ. H. A. R. Gibb - H. Bowen, Islamic..., δ.π., τ. 1₂, σ. 146.

3. J. F. Fraser, δ.π., 171, ἀναφέρει δτι ἔρχονταν σὲ ἡλικία 14-15 χρόνων καὶ παρέμεναν ἀκόμα καὶ τριάντα χρόνια. Γιὰ τὸ σύστημα διδασκαλίας στοὺς μεντρεσέδες βλ. H. A. R. Gibb - H. Bowen, Islamic..., δ.π., τ. 1₂, σ. 143 κ.ἔ.

4. N. Σχινᾶς, ‘Οδοιπορικαὶ σημειώσεις Μακεδονίας, Ἡπείρου, νέας ὁροθετικῆς γραμμῆς καὶ Θεσσαλίας, ’Αθῆναι 1887, 458. Ἀναφέρει ἀκόμα, ὑπερβάλλοντας δημῶς, δτι στὸ Ἰμαρὲτ ἔμεναν 600-700 σοφτάδες ἀπὸ ἡλικίας 17-40 ἐτῶν, ὑπολογίζει δὲ τὰ ἔξοδα συντήρησης τους σὲ 1.200 δθωμανικές λίρες τὸ χρόνο. Τὸν ἴδιο ἀριθμὸ σοφτάδων ἀναφέρει καὶ δ. A. ’Αρβανίτης, ‘Η Μακεδονία εἰκονογραφημένη, ’Αθῆνα 1909, 126.

λαγμένοι άπό τή στρατιωτική θητεία¹. Οι πληροφορίες που έχουμε άναφέ-ρουν ότι τὸ 1859 ὑπῆρχαν στοὺς μεντρεσέδες τρεῖς καθηγητὲς καὶ ὁ ἔνας ἀπὸ αὐτοὺς διδασκε συγχρόνως ιστορία, γωγραφία, μαθηματικά, ἀραβικὴ γλώσσα καὶ ποίηση, ἐνῶ δὲν εἶναι γνωστὰ αὐτὰ ποὺ διδάσκονταν ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους². Γύρω στὸ 1873 ἀναφέρεται ότι προσλήφθηκαν δικτὼ καθηγητὲς καὶ ὑπῆρχαν πάνω ἀπὸ 100 μαθητές³. Οἱ γνώσεις ὅμως τῶν μαθητῶν ἦταν πολὺ περιορισμένες σὲ σύγκριση μὲ τὴ δυτικὴ ἐκπαίδευση τῆς ἐποχῆς μιὰ καὶ ἀκολουθοῦσιν πιστὰ τὰ γραφόμενα στὰ Ἱερὰ βιβλία⁴. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ ἐκπαίδευσή τους περιοριζόταν κυρίως στὴν ἀποστήθιση περικοπῶν ἀπὸ τὸ Κοράνι καὶ στὴ σύνταξη στατιστικῶν γιὰ τὰ γράμματα ποὺ ὑπῆρχαν στὰ διάφορα κεφάλαιά του (sura)⁵. Στὸ μεκτέμπ, σχολεῖο πρώτης ἐκπαίδευτικῆς βαθμίδας ἀντίστοιχο μὲ τὰ σημερινὰ δημοτικά, διδάσκονταν, δπως ἀναφέρεται στὶς ἐπιγραφές, τὸ μάθημα τῆς θεολογίας καὶ τῆς καλῆς ἀγωγῆς⁶.

Τὸ ἴμαρέτ μοίραζε δωρεάν φαγητὸ στοὺς σοφτάδες καὶ στοὺς φτωχοὺς καὶ ἀνήμπορους τῆς πόλης ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θρησκεία τους, ἐνῶ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν γευμάτων «ὁ χότιας διάβαζε ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ Κοράνι, παρόλο ποὺ κανεὶς δὲν πρόσεχε»⁷. Τὸ ἴδρυμα παρεῖχε τὸ τυπικὸ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις γεῦμα⁸, ἔνα πιάτο σούπα ἡ ρύζι καὶ fodla, συνήθως δύο φορὲς τὴ βδομάδα καὶ ἀπὸ ἔνα κομμάτι κρέας, ἐπιπλέον δὲ κάθε Παρασκευὴ καθὼς καὶ τὶς γιορτὲς zerde⁹. Λέγεται ότι στὶς ἀποθῆκες τοῦ ἴμαρέτ ὑπῆρχαν ἀποθέματα τροφῶν γιὰ ἔξι μῆνες, ἦταν δὲ ἐφοδιασμένο μὲ ἀλευρόμυλο(;) καὶ κλί-βανο ποὺ ἡ παραγωγὴ τους ἔφτανε τὶς 1.200 δικάδες τὴν ἡμέρα¹⁰. Τὰ φαγητὰ

1. G. F. Abbott, ὥ.π., 304-305.

2. B. Nicolaidy, Les Turcs et la Turquie contemporaine, Paris 1859, 250-251.

3. F. v. Löher, ὥ.π., 26. Ὁ Sami Şemsettin, ὥ.π., 3704, σημειώνει ότι τὸ mühen-dis hane-i hayriye εἰχε 107 μαθητές καὶ 6 δασκάλους καὶ ὁ medrese-i hayriye εἰχε 500 μαθητές καὶ 4 δασκάλους.

4. B. Nicolaidy, ὥ.π., 243-249, ὅπου παρατίθενται οἱ ἀπαντήσεις τῶν μαθητῶν ἐνδεικτικὲς τῶν γνώσεών τους.

5. G. F. Abbott, ὥ.π., 304.

6. Βλ. ἐπιγραφὴ 4 σ. 224 κ.ἔ. Γιὰ τὸν τρόπο διδασκαλίας στὰ μεκτέμπ βλ. E. W. Lane, Manners and Customs of the Modern Egyptians, London 1963, 61-64.

7. Τὰ γεύματα παρουσιάζουν παραλλαγὲς δπως περιγράφονται ἀπὸ τοὺς B. Nicolaidy, ὥ.π., 255, F. v. Löher, ὥ.π., 25, G. F. Abbott, ὥ.π., 305, καὶ J. F. Fraser, ὥ.π., 170.

8. Γιὰ τὸ είδος τῆς διατροφῆς καὶ τὰ χρήματα ποὺ ξοδεύονταν στὸ ἴμαρέτ βλ. O. L. Barkan, İmaret sitelerinin Kuruluş ve işleyiş'i ('Η ἴδρυση ἴμαρέτ καὶ ὁ τρόπος λει-ουργίας τους), «İktisat Fakültesi Mecmuası» 23 (1963) 239-378.

9. Τὸ fodla εἶναι εἶδος πίτας, σὰν λεπτὸ καὶ πλατὺ ψωμί, καὶ τὸ zerde ρύζι μὲ μέλι, χρωματισμένο μὲ κρόκο.

10. N. Θ. Σχινᾶς, ὥ.π., 458.

παρασκευάζονταν σὲ μεγάλα καζάνια ἀπὸ ἔνα μάγειρα μὲ τοὺς δύο βοηθούς τους¹.

Μὲ τὸν καιρὸν δμως ἀτόνησαν οἱ ἀρχικὰ φιλανθρωπικοὶ καὶ μορφωτικοὶ στόχοι τοῦ ἰδρύματος, γεγονός ποὺ ἐντάσσεται σὲ ἔνα γενικότερο φαινόμενο ποὺ ἐμφανίστηκε σ' ὅλη τὴν δθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ἡδη ἀπὸ τὸ 1858 ἡ χρησιμότητά του ἀμφισβητεῖται² καὶ χαρακτηρίζεται ἐπιβλοβὲς γιὰ τὴν πόλη, τὸ δνομάζουν μάλιστα τεμπελχανεῖο ἢ σπίτι τῶν τεμπέληδων³. Πολλοὶ ζητοῦν τὴν κατάργησή του καὶ τὴν ἰδρυση ὅντ' αὐτοῦ σχολείων ἢ γυμνασίου στὸ νησί. Μάλιστα οἱ κάτοικοι τῆς Θάσου προσπαθοῦν μὲ διαβήματα, τὸ 1870 περίπου καὶ πάλι τὸ 1894, πρὸς τοὺς τότε χεδίβηδες νὰ ἀποσπάσουν χρήματα ἀπὸ τὰ ἔσοδα τοῦ Ἰμαρὲτ γιὰ τὴν συντήρηση κεντρικῆς σχολῆς στὸ νησί⁴. Ἀναφέρεται ἀκόμα ὅτι στὶς ἀποθήκες τοῦ Ἰμαρὲτ φυλάγονταν ὅπλα καὶ πολεμοφόδια ποὺ οἱ σοφτάδες ἤταν πάντα ἔτοιμοι νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν γιὰ νὰ ὑπερασπιστοῦν τὴν πίστη τους⁵.

Ἡ λειτουργία τῶν δύο μεντρεσέδων συνεχίστηκε μέχρι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1902 καὶ διακόπηκε μὲ τὶς ἀλλαγὲς στὴ διοίκηση τῆς Θάσου τοῦ ἴδιου ἔτους. Ὁ σουλτάνος μετὰ ἀπὸ ἔξεγέρσεις καὶ διαμαρτυρίες τῶν κατοίκων πρὸς τὸν χεδίβη τῆς Αἰγύπτου Ἀμπᾶς Χιλμὶ Β', ποὺ ἄρχισαν ἀπὸ τὸ 1895 μὲ αἰτία τὴν ἐπιβολὴν πρόσθετων φόρων καὶ τὸν περιορισμὸν τῶν κοινοτικῶν τους ἐλευθεριῶν, βρῆκε ἀφορμὴ νὰ προσαρτήσει τὸ νησὶ στὴ διοίκηση τῆς Καβάλας⁶. Οἱ φόροι δμως ἔξακολούθησαν νὰ εἰσπράττονται ἀπὸ τὴν Αἰγυπτιακὴ Διεύθυνση τῶν Βακουφιῶν, ἐνῶ παράλληλα ἡ τουρκικὴ κυβέρνηση ἐπέβαλε καὶ ἄλλους ώς τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ νησιοῦ τὸ 1912⁷. Ὁμως ἡ Αἴγυ-

1. B. Nikolaidy, δ.π., 255, καὶ G. F. Abbott, δ.π., 305-306.

2. A. Conze, δ.π., 27. Ἀμφιβολίες γιὰ τὴ χρησιμότητα τοῦ Ἰμαρὲτ ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ τὸν F. v. Löher, δ.π., 26.

3. M. Μελίρρυτος, Περιγραφὴ ἱστορικὴ καὶ γεωγραφικὴ ὑπ' ἐκκλησιαστικὴν ἔποψιν τῆς Θεοσάστου ἐπαρχίας Μαρωνείας, Κωνσταντινούπολις 1871, 65, G. F. Abbott, δ.π., 303-308, καὶ T. Εὐαγγελίδης, Νέα Ἑλλάς, Ἀθῆνα 1913, 143.

4. Ὁ χεδίβης Ἰσμαΐλ πασάς (1863-1879) δρίζει ποσὸ 20.000 φράγκων γιὰ τὴν ἀνέγερση τῆς Κεντρικῆς Σχολῆς καὶ ἐτήσιο βοήθημα ἀπὸ τὸ Ἰμαρὲτ γιὰ τὴ συντήρησή της. Φαίνεται δμως ὅτι αὐτὰ δὲν πραγματοποιοῦνται, ἀφοῦ οἱ κάτοικοι τὸ 1894 ἐπανέρχονται πρὸς τὸ χεδίβη Ἀμπᾶ Χιλμὶ Β' (1892-1914) μὲ τὴν ἴδια παράκληση, βλ. A. Bakalopoulos, Thasos..., δ.π., 65, ἔγγρ. 48.

5. N. Θ. Σχινᾶς, δ.π., 458, G. F. Abbott, δ.π., 304. Διαδιδόταν ἀκόμα ὅτι κατὰ τὰ ἐπεισόδια τοῦ 1897 ποὺ συνέβηκαν στὴν Καβάλα σαράντα χοτζάδες καὶ σοφτάδες ἤταν ἔτοιμοι νὰ ἔξεγερθοῦν, βλ. Δ. Νησιώτης, Δύσκολες μέρες τῆς Καβάλας στὸν πόλεμο τοῦ 1897, περιοδ. «Ἐρευνα», φυλ. 2 (Δεκ. 1951), σ. 17 καὶ 22.

6. Γ. Παπαευστρατίου, δ.π., 140 κ.έ., καὶ A. Bakalopoulos, Thasos..., δ.π., 72.

7. Γιὰ τὸ δικαίωμα ἡ μὴ ἐπιβολῆς πρόσθετων φόρων ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυβέρνη-

πιος ἔξακολούθησε νὰ διεκδικεῖ τὴν εἰσπραξῆ φόρων καὶ μετὰ τὸ 1912¹. Ἡ παροχὴ συσσιτίων συνεχίστηκε ως τὸ 1923. Μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν καὶ μέχρι τὸ 1975 περίπου, στὰ δωμάτια τῶν μεντρεσέδων ἔμεναν οἰκογένειες προσφύγων καὶ μερικὰ χρησίμευαν ώς ἀποθήκες τῶν γειτονικῶν καταστημάτων. Οἱ χῶροι αὐτοὶ νοικιάζονταν ἐναντὶ μικρῶν χρηματικῶν ποσῶν ποὺ τὰ συγκέντρωνε δὲ ἔξουσιοδοτημένος διαχειριστῆς τῆς αἰγυπτιακῆς πρεσβείας. Ἀργότερα τὰ δωμάτια ἐκκενώνονται ἀπὸ τις οἰκογένειες, μερικὰ διμοις ἔξακολουθοῦν ἀκόμα καὶ τώρα νὰ λειτουργοῦν ώς ἀποθήκες τῶν γειτονικῶν καταστημάτων.

Τὸ μεγάλο καὶ τόσο ώραιο külliye τῆς Καβάλας ἔχει παρουσιαστεῖ ως τώρα σὲ δύο μόνο συνοπτικὰ ἄρθρα Τούρκων μελετητῶν, τὰ δποῖα διμοις ἔχουν πολλὲς ἀνακρίβειες καὶ λάθη².

ση καὶ τις ἀμφισβητήσεις ώς πρὸς τὴν κατάταξη τοῦ βακουφιοῦ στὰ μὴ πραγματικὰ ἢ τὰ πραγματικά, βλ. Γ. Π α π α ε υ σ τ ρ α τ i o u, δ.π., 167-168, καὶ A. Bakalo p o u - l o s, Thasos..., δ.π., 8γγρ. 67.

1. Ἐπιπλέον κατὰ τὴν μεταβατικὴν αὐτὴν περίοδο δὲ Ἀμπάς Χιλμὶ B' ἐπιδεικνύει σκόπιμα μιὰ μεγάλη σχετικὰ δραστηριότητα καὶ προγραμματίζει τὴν ἐκτέλεση διαφόρων ἔργων στὸ νησὶ καὶ στὴν Καβάλα, βλ. παρακάτω σ. 261, σημ. 2, ἐπίσης K. Σ κ α λ - τ σ ᾱ ζ, δ.π., 62, Z. K., δ.π., 17, καὶ Ἐρευνητής, ἐφημ. «Ταχυδρόμος», 4 καὶ 8-12-1949, καὶ A. Στεφανίδης, δ.π., σ. 13-25.

2. Ἡ πρώτη δημοσίευση είναι ἔνα ἄρθρο τοῦ Haluk Sezgin, Kavala'da Mehmed Ali Pasa külliyesi, «Arkitekt (Mimârlik) Mec.», İstanbul 1976, 65-69. Ὁ Τούρκος μελετητὴς θεωρεῖ δτὶ τὸ külliye τῆς Καβάλας κτίστηκε σὲ δύο διακεκριμένες χρονολογικὰ ἐποχές. Τὸ βόρειο τμῆμα, δηλαδὴ τὸ «İMareṭ, ἡ διεύθυνση(;) καὶ δὲ ἔνας μεντρέσες», ἀναφέρει δτὶ κτίστηκε λίγο πρὶν τὸ 1536 ἀπὸ τὸν Maktûl Ἰμπραχὶμ πασά, τὸν Μεγάλο Βεζίρη τοῦ σουλτάνου Σουλεϊμάν, πράγμα ποὺ συμπεραίνει, δπως ὑποστηρίζει, καὶ ἀπὸ τὸ ἐμφανὴ στοιχεία τῆς κλασικῆς ὀθωμανικῆς ἐποχῆς ποὺ διακρίνει στὸ κτίσμα. Τὸ νότιο τμῆμα, δηλαδὴ δὲ «δεύτερος μεντρέσες (hayriye), ἡ βιβλιοθήκη, τὸ τζαμὶ καὶ τὸ κιόσκι», δπως τὰ δνομάζει, μαζὶ μὲ τις ἐπισκευές, στὴν ἀνωδομὴν κυρίως, τοῦ βορείου τμήματος θεωρεῖ δτὶ κατασκευάστηκαν ἀπὸ τὸν Μουχαμάντ Ἀλὶ καὶ ἔχουν εὐδιάκριτα στοιχεία τοῦ ὀθωμανικοῦ μπαρόκ. Ἐπιπλέον ὑποθέτει δτὶ τὰ μεταγενέστερα κτίσματα πρέπει νὰ ἔγιναν ἀπὸ «παραδοσιακὸ» Τούρκο ἀρχιτέκτονα.

Ἡ δεύτερη δημοσίευση τοῦ külliye τῆς Καβάλας περιλαμβάνεται στὸ βιβλίο E. H. Ayverdi, Aürupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri, τ. IV, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk, İstanbul 1982, 236-7. Στηρίζεται κυρίως στὴν παραπάνω πρώτη ἔκδοση, χωρὶς διμοις νὰ ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀπόλυτα λανθασμένη ἀποψη τοῦ Sezgin γιὰ τὰ δύο στάδια κατασκευῆς τοῦ συγκροτήματος. Μὲ πολλὰ λάθη στὴν περιγραφὴ τῶν χώρων παραθέτει ἐπιπλέον δύο χρονογράμματα ἀπὸ δύο ἐπιγραφές (συγκεκρ. ἀπὸ τὴ 2 καὶ 4), ἀπὸ τις διμοις διμοις ἔξαγει λανθασμένες ἡμερομηνίες, παρόλο ποὺ ὑποστηρίζει δτὶ τις ὑπολόγισε καὶ μὲ τὴ μέθοδο ebced.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ - ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ *

Το κülliye του Μουχαμάντ 'Αλι κτίστηκε τμηματικά σε δύο φάσεις, ένωσε μία τρίτη έγιναν οι μεταγενέστερες συμπληρώσεις τῶν γραφείων και δεύτερου μεστζίτ, στὰ όποια θὰ ἀναφερθοῦμε ἀναλυτικά στὴ συνέχεια. 'Ο χρόνος ἀνοικοδόμησης τῶν κτισμάτων τῶν δύο πρώτων φάσεων ἀναγράφεται στὶς τέσσερις κτητορικὲς ἐπιγραφές, ποὺ εἶναι ἐντοιχισμένες πάνω ἀπὸ τὶς κύριες εἰσόδους τους.

Τὰ κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν εἶναι ποιήματα συνταγμένα σὲ στίχους μὲ μέτρο (aruz vezni)¹ καὶ γραμμένα μὲ τὴν καλλιγραφία nestalik (τουρκικοῦ ta'lik)². "Ολες οἱ ἐπιγραφές εἶναι μὲ ὀνάγλινφα στοιχεῖα πάνω σὲ μαρμάρινες πλάκες καὶ χωρίζονται μὲ γραμμὲς σὲ μικρότερα δρθογώνια τμήματα, τὸ καθένα ἀπὸ τὰ όποια περιέχει καὶ ἔνα στίχο. Ἰδιαίτερα ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ μία τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὲς ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν ὁνομαστὸ Τοῦρκο καλλιγράφο Yesarizade Mustafa Izzet, τὸν καλύτερο ἵσως ἐκπρόσωπο τῆς καλλιγραφίας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς³. Τὰ κείμενα περιέχουν ἐγκώμια στὸν ἰδρυτὴ τοῦ συγκροτήματος, τὸ Μουχαμάντ 'Αλι, ἐπαινεῖται δὲ τὸ κάλλος καὶ ἡ ἀξία τῆς εὐεργεσίας του μὲ δλῶν τῶν εἰδῶν τὰ κοσμητικὰ ἐπίθετα καὶ μὲ συνεχεῖς ὑπερθεματισμούς.

a. Ἐπιγραφὴ τοῦ πρώτου μεντρεσέ (πίν. 2a).

'Η ἐπιγραφὴ πάνω ἀπὸ τὴν εἰσοδο τοῦ παλαιότερου μεντρεσέ⁴, ποὺ εἶ-

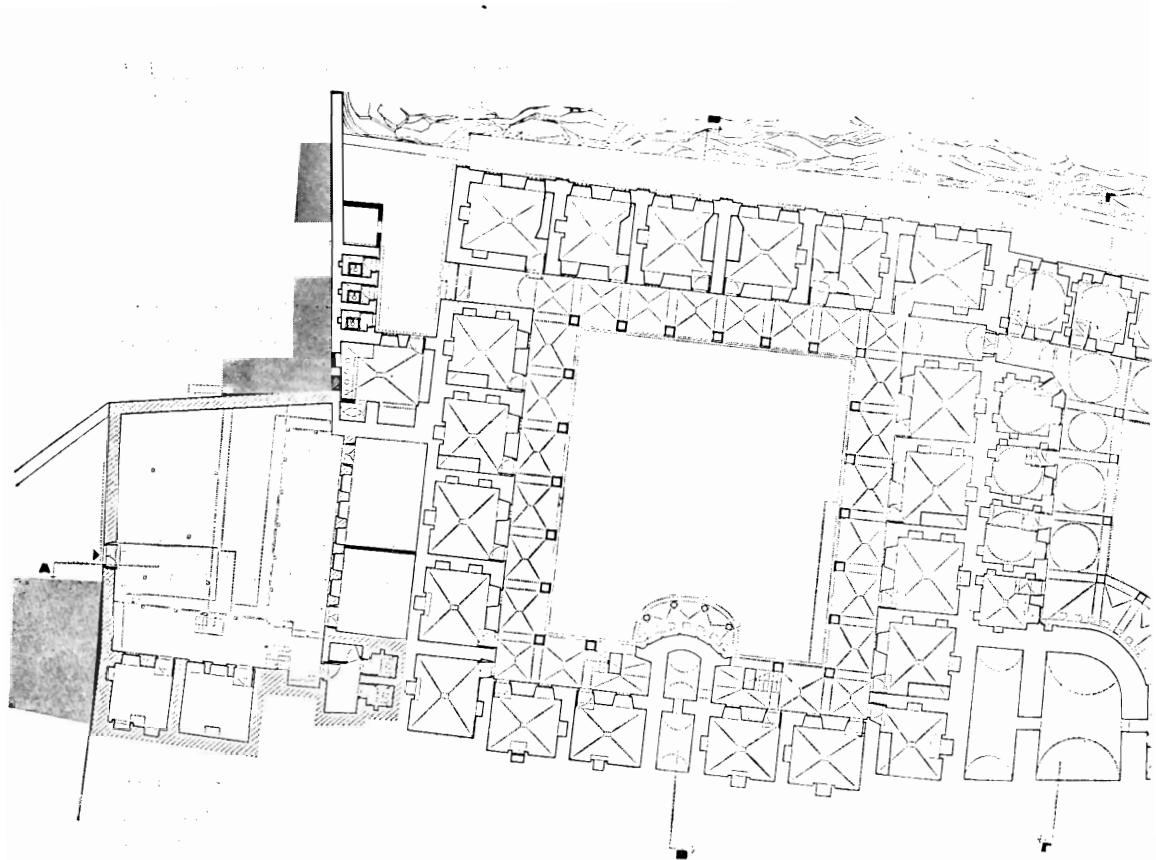
* 'Η πρώτη μεταγραφὴ τῆς πρώτης, δεύτερης καὶ τέταρτης ἐπιγραφῆς στὴ σειρὰ ποὺ παρατίθενται στὴ συνέχεια έγινε ἀπὸ τὸν Hasan Pacaman, χότζα τοῦ Γενι τζαμὶ τῆς Κομοτινῆς καὶ τῆς τρίτης ἀπὸ τὸν A. Yaşar Ocak, τοῦ Hacettepe Üniverstitesi τῆς 'Αγκυρας, δ ὁποῖος ἐπιπλέον διόρθωσε καὶ διορθώσεις σημεῖα τῶν ἄλλων. 'Η ἀκριβῆς μετάφραση δλῶν τῶν ἐπιγραφῶν, καθὼς ἐπίσης δ συστηματικὸς ἔλεγχος καὶ οἱ διορθώσεις δλῶν τῶν προτυπούμενων μ. ταγραφῶν, έγιναν ἀπὸ τὸν A. Ιορδάνογλου, συνεργάτη τοῦ I.M.X.A. Τέλος τὰ κείμενα κοιτάζηταν ἀπὸ τὸν B. Δημητριάδη, διευθυντὴ τότε τοῦ 'Ιστορικοῦ 'Αρχείου Μακεδονίας, ποὺ διευκρίνισε διορισμένα σημεῖα.

1. Βλέπε Gottthold Weil, 'Arūd, E.I.², τ. 1, σ. 667-77. Σύμφωνα μὲ τὴ διαπίστωση τοῦ Ali Alparslan, τοῦ πανεπιστημίου τῆς Κωνσταντινούπολης, τὸ ποίημα τῆς δεύτερης ἐπιγραφῆς εἶναι σὲ μέτρο 4 mefâ 'ilüp, τῆς τρίτης σὲ μέτρο mefâ 'ilüp-mefâ 'ilüp-mefâ 'ilüp-se'ilüp καὶ τῆς τέταρτης σὲ 3 fe'ilâtun-1 fe'ilüp.

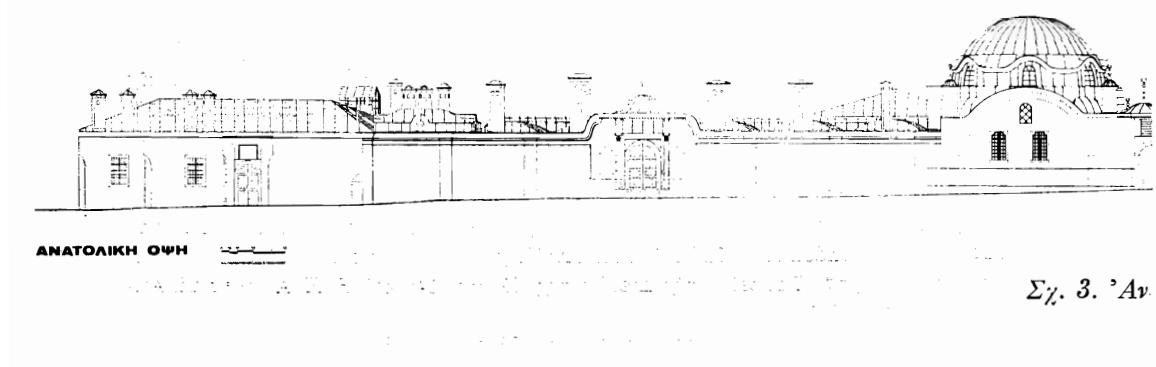
2. 'Ο τύπος αὐτὸς γραφῆς, γνωστὸς ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα, ὅπου δίνεται μεγαλύτερη ἔμφαση στὶς λέξεις παρὰ στὰ γράμματα ἐπικράτησε μετὰ ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα στὶς ἐπιγραφές διθωμανικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων, βλ. O. Aslana pa, Turkish Art and Architecture, London 1971, 326-327, 344. 'Αντίθετα μὲ τὸν τύπο sülüs celî εἶναι γραμμένη ἡ ἐπιγραφὴ τῶν Γραφείων τῆς Διεύθυνσης, βλ. πίν. 14γ καὶ E. H. Ayerdhi, Autrupa'da..., δ.π., 237.

3. Βλ. τὴν τρίτη κατὰ σειρὰ ἐπιγραφὴ σ. 223 καὶ σημ. 3.

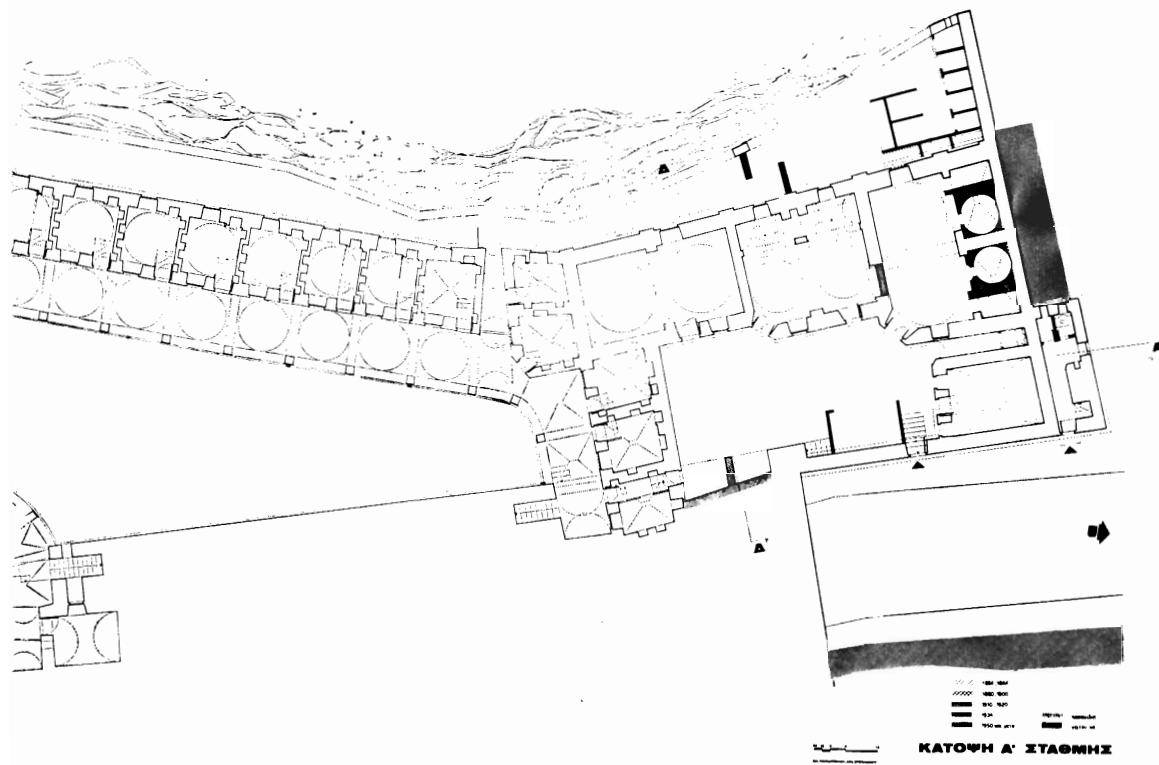
4. Μετάφραση τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς εἶχε γίνει ἀπὸ τὸν Σπαθόπουλο, ἐρμηνέα τοῦ

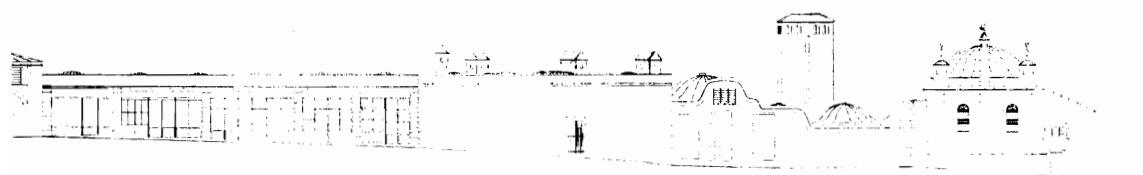
Σχ. 2. Κάτοψ

Σχ. 3. Άν

η Α' στάθμης

ιτολική όψη

ναι και ή μεγαλύτερη άπ' δλες, ἔχει ἀπὸ τέσσερις στίχους σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς δκτώ σειρές, και μόνο τὰ δύο ἀκραῖα διαστήματα τῆς τελευταίας σειρᾶς ὑφίνονται κενά. Τὸ κείμενο τῶν τριάντα αὐτῶν στίχων εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

و زیر مکن بیت خدا سلطان محمود خان
علی یاشای غازی والق هر اول چهان ارا
اونک نام شرقیتی مذکوره علی در، کم
سریپ سمنی تقطیله خانه ایدر ایما
فلك سعکندر اونک کی رسم ششم بولسون
که شان دینی عن حقله تکلیل ایلدى زیرا
خوارج ظافلا ملک حجاوی غاری ایارت ایندگاه
بودینه ایندی بر خدمت که متین کورممش دنیا
دندهان مکن چرکاب رواندن ایجهه الامتنان
بسند الله بد یاکله غلبه بر ایلدى مولی
پا، با اسلامت سری مغفود ایکن ظاهر
ایچوپ - حق ماجع مکن مدنه ایلدى حالا
اونک تکنبردی هر لام تجو خبره صرف هفتدر
نیله عالم دعای د و لذته اولسه سوتایا
که شهدی بر معلملا مدرسے بایدیکه ذائمه
قلم ایچاف حستیا شن اونک ایده مراولا
در و زنده، که پخته، و مکب ایله در سخان
نیجه حجراب شدهان شرفله چلندی تو ائمه
بوتو چراین بایدی مولی یاکی اوان، نه برو
که تاسیتند عمالت چیر ایله تایی اولنه اینجا
نیمه زیرینکله، متنی تایباب اولسے عالمه
که ایلدى ذبح جاتیس کی ممتاز مستننا
سراور سایه سقنى هایه اشیان اولسے
اونک هر روزنده بر میارك باز اولور بیدا
اونک هر حجره رس بیکترکیبا، سعاد ندر
که اربك عالم اونکه دام اینده احبا
بودار غم بیهسته بایلدن بن بدل جنای
اونک بایسته مولی انده اجر جزيل امطا
دیدی بین ایله کالابن اونک تایبع بیلادین
بور عنا گز طعن نوبتا یبلدی على باتا سنه ۱۲۲۳

1.1 *Ο βεζίρης τοῦ σονλτάνου Μαχμούτ Χάν, ποὺ ἀνήκει στὴ Μέκκα, τὸ σπίτι τοῦ θεοῦ*

πρωτοδικείου τῆς Καβάλας, και δημοσιεύτηκε στὴν τοπικὴ ἐφημερίδα «Ταχυδρόμος» στὶς 9-12-1949. *Άναδημοσιεύτηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸ Δ. Ι. Λ α ζ α ρ ί δ η, Νεάπολις, δ.π., 60.* Γιὰ νὰ ὑπάρχουν ὅμως οἱ ἐπιγραφὲς σὲ ἔνα ἐνιαῖο κείμενο και ἀκόμα ἐπειδὴ ὑπῆρχαν μερικὲς παραλείψεις κρίθηκε σκόπιμη ἡ ἐκ νέου παρουσίασθή της ποὺ συνοδεύτηκε και ἀπὸ τὸ κείμενό της.

δ γαῖης¹ Ἀλὶ πασάς, δ βαλῆς τῆς Αἰγύπτου, ποὺ στολίζει τὸν κόσμο,
τοῦ ὅποιον τὸ τιμημέρο ὄνομα εἶναι Μουχαμάντ καὶ Ἀλί,
ὅ κάλαμός μου γράφει μὲ σεβασμὸ τὰ γράμματα τοῦ ὄνόματός του.

2.1 *Εἶναι* δυνατὸν δ κόσμος νὰ βρεῖ σὰν καὶ αὐτὸν μὲ τὶς ἵκανότητες τοῦ *Rüstem*²,

δ ὅποιος μεγάλωσε τὴ δόξα τῆς θρησκείας μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ· διότι
ὅταν οἱ αἱρετικοὶ³ λεηλατοῦσαν ἀσύνετα τὴν ἐπαρχία τῆς Χετζάζης
προσέφερε ύπηρεσία στὴ θρησκεία ποὺ δ κόσμος δὲν εἶχε δεῖ δμοιά της.

3.1 Ἐνῶ ἡ Μέκκα καὶ ἡ Μεδίνα εἶχαν ἀπομείνει μέσα στὸ ἀπόπλυμα τῶν αἰ-
γετικῶν,

δόξα τῷ θεῷ, δ Κύριος ἐξάγνισε μὲ τὸ καθαρό του χέρι!

Μιὰ ἀπὸ τὶς πόρτες (τοῦ οἰκοδομήματος) τοῦ Ἰσλάμ, ἐνῶ φαινόταν ἐρμη-
τικὰ κλειστὴ

ἀνοίγοντάς την δ θεός τὸν ἔκανε ἀκόμα κατακτητὴ τῆς Μέκκας καὶ τῆς Με-
δίνας.

4.1 Κάθε στιγμὴ ἡ ἐπιδίωξή του εἶναι ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν ἀγαθοεργία.

Μακόρι ὅλος δ κόσμος στὸ κράτος του ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη στὴν ἄλλη νὰ προ-
σευχόταν.

Ἐκανε τώρα ἔνα ἐξαίρετο μεντρεσέ,

ποὺ τὰ πλεονεκτήματά του δ κάλαμός μου δὲν μπορεῖ νὰ περιγράψει.

5.1 Στὸ ἐσωτερικό τοῦ ἔχει βιβλιοθήκη καὶ σχολεῖο μὲ τάξη,

πόσα θαυμάσια, δωμάτια μὲ τιμή (;) ἀνέγειρε!

Αὐτὸ τὸ νέο ἐγκαθίδρυμα ἔκτισε στὴν πόλη ποὺ εἶναι ἡ Ἱερὴ του πατρίδα
ώστε μέχρι τὴ δεύτερη παρονσία τὸ ὄνομά του νὰ διαιωνίζεται μὲ ἀγαθὴ
προσευχή.

6.1 Μακάρι νὰ εἶναι μοναδικὸ ἀνάμεσα στὰ ὅμοιά του κάτω ἀπὸ τὸν οὐράνιο
θόλο.

Ἐγινε ἐξοχο καὶ ἐξαίρετο ὅπως δ χαρακτήρας τοῦ ἰδρυτῆ του.

Ἄξιζει νὰ εἶναι ἡ σκιὰ τῆς στέγης του φωλιὰ τοῦ φοίνικα⁴.

1. Γαῖης δονομαζόταν ὁ μουσουλμάνος ἐπιδρομέας ποὺ ἔπαιρνε μέρος σὲ ἐπίθεση
ἐναντίον τῶν ἀπίστων (σὲ μιὰ razzia ἀργότερα gaza). Ἀργότερα ἔγινε τίτλος τιμῆς δσων
διακρίνονταν καὶ κυρίως τῶν πρώτων δθωμανῶν σουλτάνων, βλ. I. M é l i k o f f, Gha-
zi, E.I.², τ. 2, σ. 1043-45.

2. Ὁ Rüstem εἶναι Πέρσης ἥρωας ποὺ τὰ κατορθώματά του ἐξυμνοῦνται ἀπὸ τὸ
μεγάλο Πέρση ποιητὴ Φιρντεβσὶ (Firdevsī) τοῦ 10ου αἰώνα, στὸ ἐπικό του ἔργο «Τὸ
βιβλίο τῶν βασιλέων» (Sahnâme), βλ. V. L. M é n a g e, Firdawsi (Ferdosi), E.I.², τ.
2, 918-21.

3. Ἡταν προσβλητικὸ ὄνομα ποὺ δινόταν στοὺς σιύτες, χωρὶς νὰ δηλώνει κάποια
συγκεκριμένη ὑποδιαιρέση τους, βλ. J. H. K r a m e r s, Râfidites, Sh. E.I., σ. 466.

4. Ὁ φοίνικας εἶναι τὸ μεγαλύτερο ἀρπακτικὸ πτηνὸ τοῦ παλιοῦ κόσμου καὶ συ-

΄Από κάθε παράθυρό του πνέει ἔνας εὐλογημένος ἄνεμος.

7.1 Σὲ κάθε δωμάτιο του κρύβεται ἔνας θησαυρός εντυχίας τῆς χημείας¹, ποὺ μὲ αὐτὴ πάντα οἱ ἐπιστήμονες εὐεργετοῦνται.

΄Η ἀπαράμιλλη αὐτὴ πόρτα τῆς ἐπιστήμης ἔγινε χωρὶς ἀντάλλαγμα στὸ Θεό.

΄Ο Κύριος νὺ πάνταμείψει πλονσιοπάροχα τὸν ἰδουτή του.

8.1 ΄Ο Kalabi² μὲ προθυμία σκημάτισε τὴν χρονολογία ἀνέγερσή του.

Αὐτὸν τὸν ἔξαιρετο θησαυρὸ τῆς ἐπιστήμης ἀνοικοδόμησε ὁ Ἄλι πασάς³.

΄Ετος 11-11-1817 / 30-10-1818.

β. ᄀ΄Επιγραφή τοῦ δεύτερου μεντρεσέ (πίν. 3a)

΄Η ἐπιγραφὴ πάνω ἀπὸ τὴν εἰσοδο τοῦ νεότερου μεντρεσὲ ἔχει ἀπὸ δύο στίχους σὲ καθεμία ἀπὸ τὶς ἑπτὰ σειρές. Τὸ κείμενο τῶν δεκατεσσάρων συνολικὰ στίχων εἶναι τὸ ὄκολονθο:

شہنشاہ جہان محمود خان کم عدی مساري
پکدن کمنہ دھری ایلندی معمور سوتا با
عوما بندگانی خیر و بہرہ ایندھہ اندام
بڑی از جملہ ائتمہ والی صرکم فربا
قولہ نلمہ من اعماں حروف ایلووب غرمن
مقدم ایلسنڈی اهل علم مدرسہ اتنا
طہووب طلاب علمک از دل مول و ریخت نامن
یہ هست اید و ب پر داخنی پایا بدی مدرسہ اعلیٰ
شریعت علمتی کسب ایلدکھ طالبان بارب
اوہ بائیسنک اقبال و عمری کون بکون والا
اولنسون راسما طاق در والاسنے تحریر
دو تائیخ دلا را ایلسن بربندہ املا
بنہ حق بولنے مینڈول اید و ب کجیئے جو دی
کوچل بر مدرسہ یا بدی على پاشانی دادا را
۱۲۲۶

ναντιέται συνήθως σὲ περιοχὲς μὲ μόνιμα χιόνια. Πίστευαν ὅτι, ἂν ἡ σκιά του ἔπεφτε στὸ κεφάλι ἐνδὸς ἀνθρώπου, αὐτὸ ήταν προμήνυμα τῆς ἐνθρόνισής του, καὶ γενικὰ ἡταν πολὺ καλός οἰωνός. Θεωροῦνταν σύμβολο τῆς βασιλείας καὶ μὲ αὐτὸ διακοσμοῦνταν οἱ κορώνες, βλ. C. H u a r t - H. M a s s é, Humā, E.I.², τ. 3, σ. 572.

1. ΄Η ᄀ΄Αλχημεία (al-kimya) θεωροῦνταν συνώνυμος μὲ τὴν χρυσοποιία καὶ πιστεύοταν ὅτι ἡ ἀποκλειστικὴ χρησιμότητά της ἦταν γιὰ τὴ μετατροπὴ τῶν μετάλλων σὲ χρυσό, βλ. M. U l l m a n n, Al-Kīmīyā, E.I.², τ. 5, σ. 110-115.

2. ΄Ο Kālābi, ὅπως ἀναφέρεται, είναι ὁ ποιητὴς γιὰ τὸν ὄποιο δὲ βρέθηκαν ἄλλα στοιχεῖα.

3. ΄Ο τελευταῖος στίχος, ὅπως συνηθίζεται στὶς ἐπιγραφές, είναι τὸ χρονόγραμμα (tarih) ποὺ τὸ ἄθροισμα τῆς ἀριθμητικῆς ἀξίας τῶν γραμμάτων του μὲ τὴ μέθοδο ebced δίνει τὴν ἡμερομηνία ἀνέγερσης τοῦ μεντρεσέ, βλ. παρακάτω σ. 225, σημ. 4. Μὲ τὸν

- 1.1 Ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλέων τοῦ κόσμου Μαχμούτ Χὰν ὁ δίκαιος¹, καὶ ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ συνέβαλε νὰ ἀκμάσει ξανὰ ὁ ἐρειπωμένος κόσμος ἀπὸ τὴν μιὰ ἄκοη στὴν ἄλλη.
- 2.1 Ὄλοι οἱ δοῦλοι τον προσπαθοῦν νὰ προσφέρουν τὸ καλὸν καὶ τὸ ἀγαθόν, νὰ ὁ ἔνας γιὰ παράδειγμα εἶναι ὁ γενναιόδωρος βαλῆς τῆς Αἰγύπτου.
- 3.1 Ἀποφασίζοντας τὴν ἀνακαίνιση τῆς πόλης τῆς Καβάλας προηγουμένως είχε κτίσει μεντρεσὲ γιὰ τοὺς ἐπιστήμονες.
- 4.1 Ἀκούοντας τὴν μεγάλη προσέλευση καὶ ἐπιθυμία τῶν σπουδαστῶν, είχε τὴν καλοσύνην νὰ κάνει πάλι ἔναν ἀκόμα ἔξαίρετο μεντρεσέ.
- 5.1 Οἱ σπουδαστὲς ὅσο κατακτοῦν τὴν γνώση τοῦ Ṣeriat², θεέ μου, ἡ δύναμη καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ἰδρυτῆ νὰ ανδέσῃ μέρα μὲ τὴν ἡμέρα.
- 6.1 Νὰ γραφεῖ τὸ δόνομα «Rāsimā»³ στὴν ὑψηλὴ θολωτὴ πύλη τον, σ' ἓνα δίστιχο συμπλήρωσε δύο εὐχάριστα χρονογράμματα.
- 7.1 Προσφέροντας πάλι μὲ ἀρθρονία τὸ θησαυρὸν τῆς γενναιοδωρίας στὸ δρόμο τοῦ Θεοῦ⁴, 9-10-1820 / 27-9-1821
ὅ Ἀλὶ πασᾶς ὁ δίκαιος ἔκανε ἔναν ὠραῖο μεντρεσέ⁵. 9-10-1820 / 27-9-1821,

γ. Ἐπιγραφὴ τοῦ ἴμαρέτ (πίν. 3β)

Ἡ ἐπιγραφὴ πάνω ἀπὸ τὴν εἰσόδο τοῦ ἴμαρέτ συντίθεται ἀπὸ δύο μαρμάρινες πλάκες καὶ ἔχει τρεῖς στίχους σὲ καθεμίᾳ ἀπὸ τὶς ἐννέα γραμμές, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τελευταία ποὺ περιλαμβάνει τέσσερα διαστήματα. Στὰ δύο ἀκραῖα ποὺ εἶναι μικρότερου πλάτους εἶναι γραμμένα χωριστὰ δύο τμήματα ἐνὸς στίχου. Τὸ κείμενο τῶν εἰκοσιεπτὰ αὐτῶν στίχων εἶναι τὸ ἀκόλουθο⁶:

ὑπολογισμὸς αὐτὸν προκύπτει πράγματι ἐδῶ ἡ χρονολογία 1233.

1. Ἀdlī (δίκαιος) ἦταν τὸ φιλολογικὸν ψευδώνυμο τοῦ Μαχμούτ Β', βλ. E.I.², τ. 1, σ. 210.
2. Ṣeriat εἶναι ὁ ἱερὸς νόμος τοῦ Ἰσλάμ, ὅπου καθορίζονται καὶ ἀξιολογοῦνται ὅλα τὰ καθήκοντα καὶ οἱ πράξεις τῶν πιστῶν, βλ. J. S c h a c h t, Sharī'a, Sh. E.I., σ. 524.
3. Rāsimā είναι τὸ δόνομα τοῦ ποιητῆ γιὰ τὸν ὅποιο δὲν βρέθηκαν ἄλλα στοιχεῖα.
4. Hakk ἀρχικὰ σήμαινε τοὺς αἰώνια ἵσχυοντες νόμους καὶ κατ' ἐπέκταση τὰ ἡθικὰ πρότυπα, τὸ σωστό, τὸ ἀληθινό, τὸ δίκαιο, καὶ τὸ πραγματικό. Δῆλωνε ἐπίσης ἔνα ἀπὸ τὰ ὄνόματα τοῦ Ἀλλάχ, ἀργότερα ὅμως στὴν Ἰσλαμικὴ παράδοση καὶ τὴν ἀραβικὴ λογοτεχνία ἡ ἔννοια τῆς λέξης ἐπεκτάθηκε γιὰ νὰ περιλάβει κάθε θείκη καὶ πνευματικὴ ἀλήθεια. βλ. D. B. M a c d o n a l d - E. E. C a l v e r l e y, Hakk, E.I.², τ. 3, σ. 82-83.
5. Τὰ δύο χρονογράμματα τοῦ τελευταίου δίστιχου δίνουν πράγματι τὴν χρονολογία 1236.
6. Στὶς λέξεις iše (στίχος 1.2) καὶ seyr (στίχος 4.1), ὥπως καὶ στὴ λέξη medrese

محمود شم حضرن شاهنشه دوران
 دریان اولیورایس^{۷۰} سوادره دارا
 هب سایه عذرنه جهان اپله معبر
 دلیر اولیور نعمت لطفی ابله دنیا
 حصرنده بیون خیره سلوک اینده عالم
 از جمله که الحاج محمد علی یاتا
 معموره حصر اولشندی ظلله دوران
 واپی اوله لی ایندی اعمار سرایا
 هشیاف زماندر او وقی التمک هب
 احسانه سیر اولدی عزم اوزه برایا
 بر مدرسه یا بدی صله رسم ایجون آن
 ایندی قواله جونکه علم اهلینه مای
 طالبلره مر رود تیلوب نصد ضیافت
 بر بیت عمارت دخو قیلدی یکی اشنا
 در روازه می تک شد آلاف نعمون
 بالشکر تدم النهم اینده ایما
 مهرومه ایکی فولدلس دیرسم بیو وارد
 اینشی کوکه بومقمن ارژاندن احطا
 قبول ذات کریم انک احلاح ابله پارب
 معموره دلشنده سعادت ابله ایتا
 دام اوه انجل ابله ایندی قبه بو عالم
 باقی اوه طورونقنه بونه قیه^{۷۱} مینا
 تاریخنی پاره قده اینی قوقی رفعت
 ایندی ایکی تاییج بوبربیت ابله املا
 چند یله علم اهلینه یا پروردی عمارت
 ۱۲۳۶
 پسند ایندی سلطانین علمایه علی یاسا
 ۱۲۳۶
 المتر بسازی زاده^{۷۲} حصضنی غیرت شریعتما

1.1 ‘Ο ἀνώτερος μονάρχης τῆς ἐποχῆς, ὁ χρηστός στὰ ἥθη Μαχμούτ
 ἀξίζει ἀκόμα καὶ ὁ Δαρεῖος!^۱ νὰ γινόταν φύλακά του.

‘Ο κόσμος εὐημερεῖ πάντα στὴ σκιὰ τῆς δικαιοσύνης του.

2.1 ‘Ο κόσμος γίνεται γενναῖος μὲ τὰ ἀγαθὰ τῆς εὐεργεσίας του.

Στὴν ἐποχή του δλοι οἱ ἀνθρωποι ἐπιδίδονται σὲ ἀγαθοεργίες,
 γιὰ παράδειγμα ὁ χατζῆς^۲ Μουχαμάντ^۳ Ἀλί πασάς.

(στίχος 3.2) τῆς δεύτερης ἐπιγραφῆς καὶ sebak (στίχος 3.2) τῆς τελευταίας ἐπιγραφῆς, τὸ γράμμα sin ω̄ ἀναγράφεται μὲ τρεῖς κοσμητικές τελεῖες ω̄ .

1. ‘Ο βασιλιάς Δαρεῖος ἀναφέρεται ἀπό τοὺς Ἀραβεῖς καὶ Πέρσες ουγγραφεῖς ὡς μυθικὸ πρόσωπο, βλ. B. Carradeaux - H. Massé, Dārā, Dārāb, E.I.², τ. 2, σ. 132-3.

2. Χατζῆς ὀνομάζεται αὐτὸς ποὺ ἔχει πραγματοποιήσει προσκύνημα στὴ Μέκκα

- 3.1 Ὡς εὐφορη Ἀἴγυπτος εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν τυραννία
ἀπὸ τὴν ἡμέρα ποὺ ἔγινε βαλῆς τὴν ἀνακαίνισε δλόκληρη.
Αὕτης εἶναι ὁ πιὸ γεναιόδωρος τῆς ἐποχῆς.
- 4.1 Γενικὰ ὅλοι οἱ ὑπήκοοι τοῦ ἔτυχαν πάντα τῆς χάρης τοῦ προστάτη τους.
Πρῶτα ἔκαε ἔνα μεντρεσὲ γιὰ ἐπιστροφὴ (τῆς εὐσπλαχνίας;) στὴν πα-
τρίδα του, γιατὶ ἔγινε ἡ Καβάλα τόπος διαμονῆς τῶν σοφῶν.
- 5.1 Μὲ σκοπὸ νὰ προσφέρεται κάθε μέρα τροφὴ σὲ ὅσους ζητοῦν, ἔκτισε ἐπί-
σης ἔνα νέο ἴμαρέτ.
‘Ἡ μεγάλη πύλη του ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀγαθῶν ποὺ κυκλοφοροῦν,
- 6.1 ὑπανίσσεται ὅτι «οἱ εὐεργεσίες συνεχίζουν μόνο μὲ εὐχαριστίες».
Θὰ εἶναι σωστὸ ἄν πῶ (ὅτι) ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη εἶναι οἱ δύο ἄρτοι του,
ποὺ ἔδωσε στὸν οὐρανὸ ἀπὸ τὴ διανεμημένη τροφή.
- 7.1 Θεέ μου, τὸ γενναιόδωρο αὐτὸν ἄνδρα διαιώνισε μὲ τιμὴ¹
καὶ μὲ ἐντυχίᾳ στὸ κράτος αὐτὸ ποὺ εὐημερεῖ,
νὰ εἶναι παντοτινὸς μὲ καλοτυχία ὅσο ὑπάρχει αὐτὸς ὁ κόσμος,
- 8.1 νὰ εἶναι ἀδένατος ὅσο ὑπάρχει αὐτὸς ὁ ἐννιάθολος οὐρανός².
‘Ο Rıfat δοῦλος τοῦ Emin¹ ὅταν ἔγραψε τὸ χρονόγραμμά του
σύνταξε δύο ἡμερομηνίες μὲ αὐτὸ τὸ ἔνα δίστιχο.
- 9.2 Ἐπιδίωξε νὰ κατασκευαστεῖ ἴμαρέτ γιὰ τοὺς ἐπιστήμονες
9-10-1820 /27-9-1821
- 9.3. ὁ Ἄλι πασᾶς ἐπέκτεινε τὰ γεύματα στοὺς οὐλεμάδες
9-10-1820 /27-9-1821
- 9.4-9.4. Ὁ ταπεινὸς Yesarizâde Mustafa İzzet³, ὁ θεὸς νὰ συγχωρέσει τὶς ἀ-
μαρτίες τους⁴.

καὶ στὴ Μεδίνα, τὸ δποῖο θεωρεῖται ἔνα ἀπὸ τὰ πέντε βασικὰ καθήκοντα κάθε μου-
σουλμάνου, βλ. A. J. W en s i n c k , Hadjdj καὶ Hādjdj, Sh. E.I., σ. 121-125.

1. Nok kubbe: στὴ λογοτεχνία πιστεύονταν ὅτι ὑπῆρχαν ἐννέα θόλοι, τὰ ὀνόματα
δὲ τῶν δύο τελευταίων ἦταν atlas τοῦ 8ου καὶ kursi τοῦ 9ου.

2. Ὁ Rıfat, ὁ δοῦλος τοῦ Emin, εἶναι τὸ σόνομα τοῦ ποιητῆ γιὰ τὸν δποῖο δὲ βρέ-
θηκαν ἄλλα στοιχεῖα.

3. Ὁ Yesarizade Mustafa İzzet, γιὸς καὶ μαθητὴς τοῦ διάσημου καλλιγράφου τοῦ
18ου αἰώνα Mehmed Esad Yesari, εἶναι ἔνας ἀπὸ τοὺς καλύτερους ἐκπροσώπους τοῦ
τουρκικοῦ τύπου γραφῆς ta'lik ἢ nasta'lik καὶ τὸ ἔργο του βρήκε ἀργότερα μιμητές, βλ.
O. Aslana pa, Turkish Art..., δ.π., 327. Παρόλο ποὺ ὑπογράφει μόνο αὐτὴ τὴν ἐπι-
γραφὴ θὰ πρέπει νὰ είναι δ καλλιγράφος καὶ τῶν ἄλλων τριῶν κτητορικῶν ἐπιγραφῶν
τοῦ Ἰμαρέτ τῆς Καβάλας. Γιὰ ἔνα δεῖγμα τῆς τέχνης του, βλ. H. B. K unter, Kitā-
belerimiz (Οἱ ἐπιγραφές μας), «Vakıflar Dergisi» 2(1942) 455, πίν. 126-127.

4. Οἱ 9.2 καὶ 9.3 στίχοι εἶναι τὰ δύο χρονογράμματα καὶ προσθέτοντας τὴν ἀριθ-
μητικὴ ἀξία τῶν γραμμάτων ἐπαληθεύεται πράγματι ἡ χρονολογία ποὺ εἶναι γραμ-
μένη καὶ μὲ ἀραβικὲς ἀριθμούς, τὸ ἔτος δηλαδὴ 1236.

δ. Ἐπιγραφή τοῦ μεκτέμπ (πίν. 2β):

Ἡ ἐπιγραφὴ πάνω στὴν εἰσόδῳ τοῦ μεκτέμπ ἔχει τρεῖς στίχους σὲ καθεμία ἀπὸ τὶς ἔξι σειρὲς ἑκτὸς ἀπὸ τὴν τελευταία σειρὰ ποὺ ἔχει μόνο ἕνα στίχο στὸ μεσαῖο διάστημα. Τὸ κείμενο τῶν δεκάξι αὐτῶν στίχων εἶναι:

دأوْرَجْ عَظِمَتْ حُضُرَتْ سُلْطَانْ مُحَمَّدْ
دُولَتْ وَعَرِيْ مِزَنْ أَوْلَهْ جَهَانَدْ يَارَبْ
غَارِيْ الْحَجَّاجْ مُحَمَّدْ عَلَىْ بَاشَا قَلْبِيْ كَمْ
خَدَمَتْ عَلَهْ أَيْدِوبْ صَدَقَهْ حَسَرْ طَلَبْ
بَايدِيْ بِرْ مَكْبَرْ زَبَابَهْ فَوَالَّهْ بَلَدْ سِينَهْ
إِيَّنْدِيْ اطْفَالَهْ مَهِيَّا كَوْمَدَنْ مَادَبْ
إِلْ أَجْبَوْ رَخَلَهْ كَيْ خَيْرْ دَعَاهَهْ صَبَانْ
أَوْقُوسُونَلَرْ سَبِقْ عَلَمْ وَهَنَرْ دَرِسْ اَدَبْ
بِسَرْ أَلَهْ شَرْنَهْ أَوْلَهْ صَدَرْ عَلَمْ اَفَالِيْ
بَايَلَهْ رَأَيْتْ اَجَلَانَهْ فَانْصَبْ غَارَغَ
الْفَدَنْ يَايَهْ وَارِنَجَهْ بَحَسَبْ اَبَجَدْ
مَلَنَهْ ضَرَبْ أَلَهْ بَيْكَهْ كَهْ دَهْ مَصْطَوْهْ هَبْ
عَشْرَمَعْنَارْ أَلَوْبَ حَاصِلْ اَفَالَّدَنْ
دُولَتْ وَعَرِيْدِهْ بَوْ جَهَنَهْ دَنْ أَلَوْسُونْ هَنَرْ
رَعَنَهْ بَاشَلَهْ الْفَدَنْ أَوْجَوْبْ تَارِخَنْ
مَقْسَمْ عَلَمْ وَادَبْ أَوْلَدِيْ بَوْ رَعَنَهْ مَكْبَرْ
١٢٣٦

1.1 Ὁ ἔξοχότατος σουλτάνος Μαχμούτ, μεγαλοπρεπῆς ὅσο δ ἄρχοντας *Cem*¹ θεέ μου, ἀς αδέηθει τὸ κράτος καὶ δ βίος τὸν στὸν κόσμο!

- ‘Ο γαζῆς καὶ χατζῆς δοῦλος τού, Μονχαμάντ ’Αλλ πασάς, δ ὁποῖος
2.1 ὑπηρετώντας τὴν γνώση μὲ εἰλικρίνεια καὶ ἀφοσίωση (στὸ πρόβλημα)
ἔκπισε ἔνα ὠραῖο σχολεῖο γιὰ τὴν πόλη τῆς Καβάλας,
μὲ τὴν γενναιοδωρία τού προετοίμασε ἔναν τόπο μόρφωσης τῶν παιδιῶν.
3.1 Τὰ παιδιὰ νὰ ἀνοίγουν τὰ χέρια δπῶς τὸ ἀναλόγιο στὴν ἀγαθὴ προσευχή,
νὰ διαβάζουν τὸ μάθημα τῆς θεολογίας² καὶ νὰ ἀποκτοῦν τὴν ἴκανότητα

1. Ο Τζέμ (σύντμηση τοῦ Cemsiid) ήταν ήρωας τοῦ Ἰράν ποὺ ἐπέζησε στὴ λαϊκὴ καὶ λόγια παράδοση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἰνδο-Ιρανῶν μέχρι σήμερα. Θεωρούνταν διτὶ ήταν ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες καὶ φημιζόταν γιὰ τὶς πράξεις τού, δπῶς γιὰ τὴν Ἰδρυση πόλεων καὶ χωριῶν. Ἰστορικὲς προσωπικότητες ἔφεραν ἀργότερα τὸ δνεμά τού, βλ. Cl. Huart - H. Massé, Djamshid, E.I.², τ. 2, σ. 438-439.

2. Ἡμ σημαίνει γνώση, προσδιορίζει δμως περισσότερο τὴ γνώση θεολογικῶν θεμάτων τῶν παραδόσεων, τοῦ Ἱεροῦ νόμου καὶ τῆς θεολογίας, βλ. Ilm. E.I.², τ. 3, σ. 1133-4.

- στὸ μάθημα τῆς καλῆς ἀγωγῆς¹
 νὰ ἐρμηνεύεται εὔκολα ἡ πρωτοκαθεδρία τῆς μεγάλης σημαίας του.
- 4.1 Νὰ γραφεῖ στὴν τιμὴ τῆς σημαίας «δούλευε σκληρὰ γιὰ τὸ ἀποκλειστικὸ σου ἀντικείμενο»².
- ‘Απὸ τὸ elif ὁσότου φτάσεις στὸ γα³ λογαριάζοντας μὲ τὸν ὑπολογισμὸ ebced⁴
- τὸ διπλάσιο ἄθροισμα πολλαπλασίασε χίλιες φορὲς
- 5.1 καὶ ἀπὸ ὅλο τὸ ἀποτέλεσμα ἀς γίνει τὸ ἔνα δέκατο
 μετοξὺ τῶν ἄλλων νὰ γίνει τὸ κράτος καὶ ἡ ζωὴ πολλαπλασιαστέος⁵ (;) .
Rifat⁶ ἀρχισε ἀπὸ τὸ elif νὰ διαβάζεις τὴν ἡμερομηνία του.
- 6.1 Αὐτὸ τὸ ὥραο σχολεῖο ἔγινε τόπος τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς καλῆς ἀγωγῆς⁷
- 9-10-1820/27-9-1821

ΓΕΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ KÜLLİYE

Τὸ külliye τῆς Καβάλας⁸ ἔκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς σημερινῆς ὁδοῦ

1. Edeb εἶναι τὸ σύνολο τῶν γνώσεων ποὺ κάνει τὸν ἄνθρωπο εὐγενικὸ καὶ πολιτισμένο, βασίζεται δὲ στὶς ἐπιστῆμες τοῦ ἔντεχνου λόγου. Σήμερα εἶναι συνώνυμο μὲ τὴ φιλολογία, βλ. F. G a b r i e l i, Adab, E.I.², τ. 1, σ. 175-6.

2. Οἱ δύο λέξεις fensab-fergab βρίσκονται στὸ κεφάλαιο 94, σ. 7,8 τοῦ Κορανίου. Τὸ πλῆρες περιεχόμενο τῶν στίχων εἶναι: «ἔτσι ὅταν ἡ τέχνη εἶναι ἐλεύθερη, δούλευε σκληρὸ / καὶ κάνε τὸ θεὸ τὸ ἀποκλειστικὸ ἀντικείμενο».

3. Τὸ elif εἶναι τὸ πρῶτο γράμμα τοῦ ἀραβικοῦ ἀλφαβήτου καὶ τὸ γα τὸ τελευταῖο.

4. Ebceb, ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς δκτῷ μνημονικὲς λέξεις ποὺ περιέχουν τὰ γράμματα τοῦ ἀραβικοῦ ἀλφαβήτου κατὰ τὴν ἀρχαία συριακὴ τάξη, καὶ ἐπέκταση δὲ σημαίνει καὶ ἀλφάρητο. Σύμφωνα μὲ τὴ μέθοδο ebced καταγράφονται ἡμερομηνίες στὰ χρονογράμματα (tarīh) ποὺ ὑπολογίζονται προσθέτοντας τὴν ἀριθμητικὴ ἀξία τῶν γραμμάτων σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω σειρά, βλ. G. S. C o l i n, Hisāb al Djummāl, E.I.², τ. 3, σ. 468. ‘Η ἀριθμητικὴ ἀξία τῶν γραμμάτων δίνεται στὸ ἄρθρο τοῦ S. E l k e r, Kitaberde (ebced) Hesabinin Rolü (‘Ο ρόλος τῶν χρονογραμμάτων στὶς ἐπιγραφές), «Vakıflar Dergisi» 3 (1956) 17 κ.ἐ.

5. ‘Ο ὑπολογισμὸς ποὺ προτείνεται στοὺς στίχους 4.1-5.2 δὲν ἔγινε κατανοητός.

6. ‘Οπως καὶ στὴν προηγούμενη ἐπιγραφὴ ὁ Rifat ἀναφέρεται ὡς ὁ ποιητῆς.

7. ‘Ο τελευταῖος στίχος εἶναι τὸ χρονόγραμμα, προσθέτοντας ὅμως τὴν ἀριθμητικὴ ἀξία τῶν γραμμάτων ἡ χρονολογία ποὺ προκύπτει εἶναι τὸ 1235 E, ἐνῶ ἀπὸ κάτω σημειώνεται μὲ ἀριθμοὺς τὸ ἔτος 1236 E.

8. ‘Απὸ τὰ τουρκικὰ τεμένη σώζονται στὴν Παναγία τῆς Καβάλας: τὸ τζαμὶ τοῦ Ἰμπραΐμ πασᾶ, τὸ μόνο κτίσμα ποὺ ἀπέμεινε ἀπὸ τὸ μεγάλο külliye ποὺ ἀφιέρωσε ἐδῶ, καὶ εἶναι δ σημερινὸς ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἐπίσης τὸ τζαμὶ τῆς «Μουσικῆς», δπως εἶναι γνωστό, στὴ διασταύρωση τῶν δρόμων Μεχμέτ ’Αλῆ καὶ ’Ανθεμίου. ‘Υπάρχουν δὲ ἀκόμα τὰ ὑπολείμματα ἐνὸς μικροῦ τζαμιοῦ στὴν ’Ανθεμίου κοντὰ στὴ διασταύρωση μὲ τὴν ’Ιουστινιανοῦ καὶ ἐνὸς δεύτερου μέσα στὴν ἀκρόπολη, βλ. γιὰ τὸ πρῶτο P. B e l o n, Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables..., Pa-

Πουλίδου και καταλαμβάνει έκταση 4.200 τ.μ. Συγκροτεῖται όποι τέσσερις έπιμέρους ένοτητες πού παρατάσσονται σε σειρά και κάθε ένοτητα δραγανώνεται γύρω από τέσσερις αὐλές. Ἀρχίζοντας από βορρά πρὸς νότο υπάρχει πρῶτα τὸ ἴμαρὲτ μὲ τὸ μεκτέμπ στὴ βορειοανατολική του γωνία, σὲ συνέχεια διεύτερος μεντρεσὲς μὲ τὸ κύριο dershane στὴ νοτιοανατολική του γωνία, μετὰ διαλιούτερος μεντρεσὲς μὲ τὸ δευτερεῦον dershane στὴ βορειοανατολική του γωνία και τοὺς ὑγροὺς χώρους στὴ νότια πλευρά του και τέλος τὰ γραφεῖα τῆς διεύθυνσης τοῦ αἰγυπτιακοῦ βακουφιοῦ (σχ. 2, 6 σ. 216-7, σχ. 3, 4 σ. 232-3). Ἡ κάθε έπιμέρους δηλαδὴ ένοτητα παρουσιάζει κλειστὴ δραγάνωση και δῆλοι οἱ χῶροι στρέφονται πρὸς τὶς ἐσωτερικὲς αὐλές, τὸ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο ὄλων τῶν κτισμάτων διαδικῆς διαβίωσης. Ἀντίθετα δῆμος ή σχέση τῶν έπιμέρους ένοτητων εἶναι παρατακτικὴ και δὲν υπερτονίζεται κάποια σὲ σχέση μὲ τὶς ὑπόλοιπες. Προβάλλουν μόνο, συγκριτικὰ περισσότερο, οἱ μονάδες τοῦ dershane και τοῦ μεκτέμπ, ποὺ δῆμος ἀποτελοῦν στοιχεῖα τῶν έπιμέρους ένοτητων και ἐντάσσονται σ' αὐτές. Ἀντίθετα στὰ μεγάλα külliye τῆς Ἀδριανούπολης και τῆς Κωνσταντινούπολης, τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ συγκροτήματα τῆς διθωμανικῆς περιόδου, τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο τῆς σύνθεσης εἶναι τὸ τζαμὶ ποὺ τοποθετεῖται ἐλεύθερα στὴ μέση τοῦ μεγάλου ὑπαίθριου χώρου, ποὺ δρίζεται ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα κοινωφελὴ κτίσματα ή και διπλά σε περίφραξης σὲ παράλληλες συνήθως διατάξεις¹.

ris 1553, 60-61, K. Μέρτζιος, Μνημεῖα..., δ.π., 127 σημ. 1, και Γ. Μπακαλάκης Νεάπολις-Χρυστούπολις-Καβάλα, A.E. 1936, σ. 6,8 σημ. 1, γιά τὸ τελευταῖο Φ. Μαλλούχον-S. Tuftancı, 'Η ἀκρόπολη τῆς Καβάλας, Πρακτικά τοῦ Α' τοπικοῦ Συμποσίου, «Ἡ Καβάλα και ἡ περιοχὴ τῆς», Θεσσαλονίκη 1980, 349, σχ. 2. Μέχρι τὸ 1968 σωζόταν ἐπίσης διάφορος τῆς μητέρας τοῦ Μουχαμάντ Ἀλὶ στὴν πλατεῖα Ὁ μονοίας βλ. X. Κουκούλη, ΑΔ 23 (1968) 352, πίν. 298-β-γ και Καβαλιώτικο Ἡμερολόγιο 1 (1968) 6. Γιὰ πληροφορίες σχετικὰ μὲ παλαιότερα τουρκικὰ τεμένη ποὺ υπῆρχαν στὴν Καβάλα θὰ ἀναφερθοῦμε περισσότερο ἀναλυτικὰ σὲ ἄλλη μελέτη ἐνδεικτικὰ σημειώνομε N. Μοσχόπουλος, 'Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἐβλια Τσελεμπή, E.E.B.S. 14 (1938) 511 κ.ε., και Vilmaz Ozutuna, Kavala, «Büyük Türkiye tarihi» (Μεγάλη τουρκικὴ ἱστορία), τ. 12, σ. 359, και E. H. Ayvindi, Aururopa'da..., δ.π., 235-238.

1. Στὰ πρῶτα külliye ποὺ ἔγιναν στὴν Προύσα, παρόλο ποὺ δὲν υπῆρχαν ἀκόμα οἱ ἀρχές ποὺ συναντοῦμε στὰ μεταγενέστερα, διαφαίνεται ἡδη ἡ σημασία ποὺ ἀποκτᾶ τὸ τζαμὶ σὲ σχέση μὲ τὰ ὑπόλοιπα κτίσματα, βλ. U. Voigt-Göknal, Turquie ottomane, Fribourg 1965, 50. Γιὰ παραδείγματα külliye, διόπου ἐφαρμόζονται οἱ ἀρχές αὐτές, βλ. M. Sözen, Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan ('Ἡ πορεία τῆς τουρκικῆς ἀρχιτεκτονικῆς και διάχιτέκτων Σινάν), Istanbul 1975, τοῦ Mehmet B' σ. 68, τοῦ Süleyman (1550-57) σ. 176, τοῦ Sokollu Mehmet πασᾶ (1570-71) σ. 191 και τοῦ Zal Mahmud πασᾶ σ. 206 στὴν Κωνσταντινούπολη, τοῦ Selim B' (1569-75) σ. 196 και τοῦ Beyazit B' στὴν Ἀδριανούπολη, καθὼς ἐπίσης και τοῦ Çoban Mustafa πασᾶ στὸ Gebze, σ.

Τὰ δθωμανικὰ κτίσματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας συγκροτοῦνται ἀπὸ τὴν παραθετικὴν ἐπανάληψη, σὲ ἀπλοὺς σχηματισμούς, μιᾶς θολωτῆς μονάδας ποὺ ἔχει τυποποιημένα χαρακτηριστικά, μορφὴ καὶ διαστάσεις. Πολλὲς φορὲς ἀκόμα καὶ οἱ μεγαλύτεροι χῶροι εἰναι πολλαπλάσια τῆς βασικῆς κτιριακῆς μονάδος¹. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ συνθέτονται καὶ οἱ ἐπιμέρους ἐνότητες στὸ κüllie τῆς Καβάλας, μὲ διαφοροποιήσεις ὅμως στὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια.

Οἱ μικροὶ θόλοι τῶν μονάδων τῆς κάθε ἐπιμέρους ἐνότητας παρουσιάζουν διαφορὲς ἀπὸ τοὺς θόλους τῶν ἄλλων. Διαφοροποιοῦνται ἐπίσης καὶ οἱ θόλοι τῶν χαρακτηριστικῶν χώρων. Περισσότερο τονισμένοι, ἐκτὸς τῶν δύο ποὺ ἔγουν ἀναφερθεῖ προηγουμένως, εἶναι οἱ θόλοι τῶν κυρίων προσβάσεων καὶ τῶν γωνιακῶν χώρων ποὺ ὑπερψυφώνονται καὶ στὴν κορυφὴ τους τοποθετεῖται μαρμάρινο ἢ μπρούτζινο alem². Ἐξωτερικὰ ὅλοι ἐπενδύονται μὲ φύλλα μοιλύβδου, τὰ δόποια ἀλληλοκαλύπτονται γιὰ τὴν καλύτερη στεγανοποίηση τῆς επιφάνειας σχηματίζονται στὶς ἐνώσεις ἀκτινωτὲς νευρώσεις, στοιχεῖα γνώριμα στὴν δθωμανικὴ ἀρχιτεκτονική. Τὰ περιγράμματα τῶν θόλων διαγράφονται μὲ ἀσάφεια καὶ στὶς περιπτώσεις ὅπου τὰ ὑψη τῶν θόλων εἶναι μικρότερα μοιάζουν σὰν ἀπλοὶ κυματισμοὶ μὲ μικρὲς ἔξαρσεις. Ἡ σχετικὴ αὐτὴ ποικιλία στὸν τρόπο κάλυψης καὶ μαζὶ ἔνα πλῆθος ἀπὸ καμινάδες, διαφόρων ὑψῶν καὶ σχημάτων³, ποὺ προβάλλουν πάνω ἀπὸ τὶς στέγες (κάθε χῶρος ἔχει τὸ δικό του τζάκι), δημιουργοῦν μιὰ ἐντύπωση ἀταξίας στὴν δράνωση τοῦ συνόλου (πίν. 4a).

Οἱ τοῖχοι ἔχουν συνήθως πάχος 0,90-1,00 μ. καὶ εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ ήμιλαξευτοὺς λίθους μὲ τὴν παρεμβολὴν διατοπλίνθων ποικίλων διαστάσεων χωρὶς δρισμένη διάταξη. Ἰδιαίτερα ἐπιμελημένο εἶναι τὸ ἀρχικὸ τμῆμα τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου πρὸς τὸ δρόμο, ὅπου ἐναλλάσσονται δύο σειρὲς μὲ λαξευμένους λίθους, ἀνὰ ἀποστάσεις 20 ἑκ. περίπου. Πρέπει νὰ ἡταν

164, καὶ τοῦ Hüsrev στὸ Halep σ. 166.

1. G. Goodwin, A History..., ὁ.π., 200, καὶ A. Kur'an, Basic space and form concept in early ottoman mosque architecture, «Atti del secondo congresso internazionale di arte Turca», 26-29 Σεπ. 1963, Napoli 1965, 181-187.

2. Alem σημαίνει σημαία καὶ ἔτσι ὀνομάζονταν ἐπίσης τὰ σύμβολα ποὺ τοποθετοῦνται στὶς κορυφὲς τῶν μεγάλων θόλων τῶν τζαμῶν ἢ τῶν μιναρέδων μὲ σχῆμα ἡμισέληνου, ἀστρων, κεράτου ταύρου κ.λ. ἀπὸ μπροῦτζο συνήθως ἢ χρυσό. Συγχρόνως χρησίμευαν γιὰ νὰ καλύψουν τὶς ἐνώσεις τῶν μολυβδόφυλλων τῆς στέγης, βλ. G. Goodwin, A History..., ὁ.π., εἰκ. 114, σ. 458, καὶ B. Uysal, Turkish Islamic Architecture, London 1959, 87, ποὺ ἀναφέρονται ὡς «ἀκρωτήρια».

3. Πολλὲς ἀπὸ τὶς καμινάδες ὑπερυψώθηκαν ἀργότερα, ὅταν γειτνίασαν μὲ μεταγενέστερες κατασκευὲς ἢ κτίστηκαν νέες ὀγκώδεις καὶ κακότεχνες γιὰ νὰ καλυφτοῦν λειτουργικὲς ἀνάγκες.

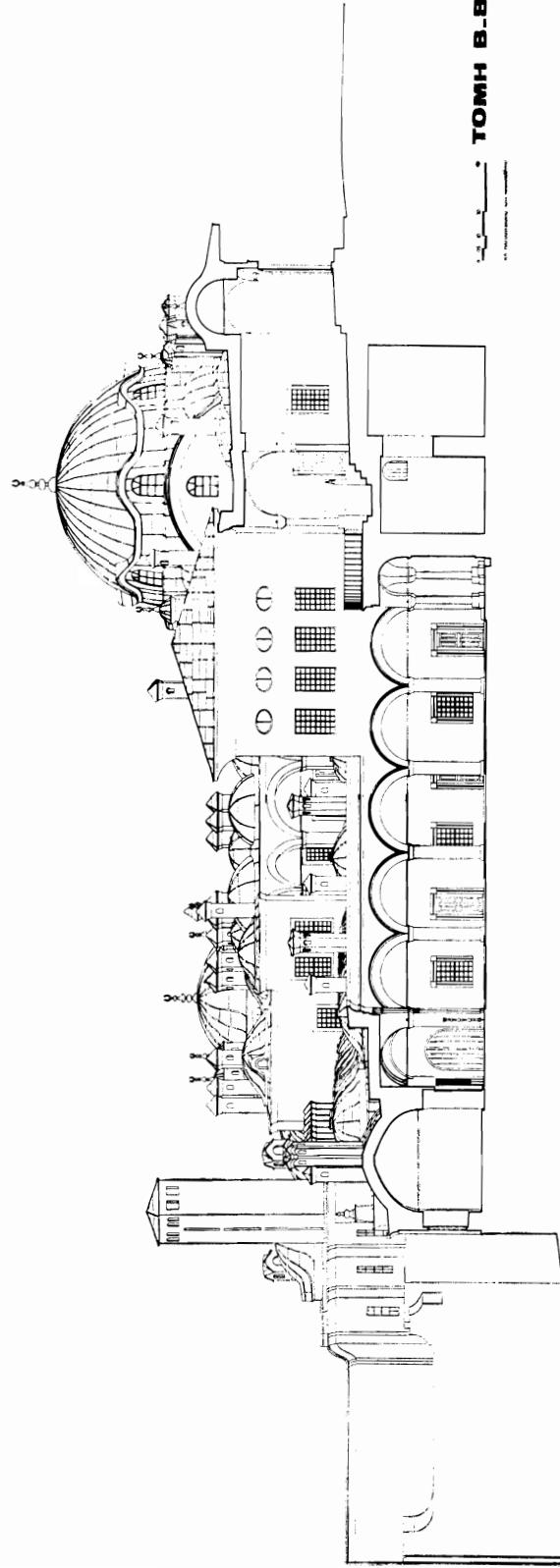
δ μόνος τοῖχος ποὺ ἔμενε ἔξωτερικὰ χωρὶς ἐπίχρισμα. Ὁ τρόπος αὐτὸς δόμησης συνεχίζεται μέχρι τὸ ὑψος τῆς γένεσης τῶν τόξων καὶ τῶν θόλων. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ πάνω χρησιμοποιοῦνται ἀποκλειστικὰ ὅπτόπλινθοι μὲ τὸ συνηθισμένο στὴν ὁθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τρόπο, χωρὶς δηλαδὴ νὰ χρησιμοποιοῦνται ξυλότυποι καὶ ἔτσι δὲν ὑπάρχει γεωμετρικὴ ἀκρίβεια στὴ μορφὴ τῶν καλύψεων (πίν. 5a). Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ στέρεα καὶ συμπαγὴ κατασκευὴ τοῦ συγκροτήματος ἔρχονται οἱ μεταγενέστερες συμπληρώσεις του, δηλαδὴ τὰ κτίσματα τοῦ δεύτερου dershane καὶ τῶν γραφείων, ὅπου, ὅπως θὰ ἀναφερθεῖ στὴ συνέχεια, ἡ κάλυψη, ὁ τρόπος δομῆς καὶ τὰ ὄλικὰ ἔχουν δῆλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἐλαφριῶν κατασκευῶν τῶν σπιτιῶν τῆς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ συγκρότημα διακρίνεται γιὰ τὰ ἀπλὰ γεωμετρικὰ σχήματα καὶ τὴ λιτότητα στὴ διακόσμηση. Τὰ στοιχεῖα τῆς σύνθεσης τονίζονται μὲ τὴν παρεμβολὴ μεταξὺ τῶν εὐθυγράμμων σχημάτων καμπυλωμένων ἐπιφανειῶν, ποὺ δίνουν κάποια πλαστικότητα στὴν ἔξωτερικὴ μόνο μορφὴ, χαρακτηριστικὸ τῆς τουρκο-μπαρόκ περιόδου¹. Ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος μένει ἀνεπηρέαστος καὶ ἡ ἴδια μορφὴ ἐμφυνίζεται μόνο ἐκεῖ ὅπου τὸ ἐσωτερικὸ δὲ συμμετέχει στὴ σύνθεση, ὅπως στὶς δύο δεξαμενές². Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο τοῦ συγκροτήματος εἶναι οἱ ἐσωτερικὲς αὐλές του καὶ ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ συνεχῆς ἐναλλαγὴ τῶν κλειστῶν, ἡμιυπαιθρίων καὶ ἀνοικτῶν χώρων μὲ τὶς ἀντίστοιχες κλιμακωμένες φωτοσκιάσεις. Ἡ αὐτονομία ὅμως τοῦ ἐσωτερικοῦ καθενὸς ἀπὸ τοὺς κλειστοὺς χώρους, μὲ τὰ λιγοστὰ ἀνοίγματα φραγμένα συνήθως μὲ σιδεριές καὶ μὲ τὴν αὐστηρὴ δριοθέτηση, δὲ διασπᾶται, στοιχεῖο τῆς ἰδιαιτερότητας τῆς ὁθωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς³. Ἀντίθετα μειωμένο εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζουν οἱ ἔξωτερικὲς ὅψεις. Ἡ ἀνατολικὴ ὅψη, ἀδιαπέραστο διπτικὰ σύνορο ἀνάμεσα στὸ δρόμο καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ συγκροτήματος, ἔχει ὡς μόνη διακοπὴ τὶς κύριες προσβάσεις στὶς ἐπιμέρους ἐνότητες—ποὺ γίνονται στὸν δρόφο ἔξαιτίας τῆς ἔντονης κλίσης τοῦ ἐδάφους καθὼς ἡ στάθμη τῆς αὐλῆς βρίσκεται

1. D. Kuban, Türk Barok mimarisinin bir denemesi (Μελέτη τῆς τουρκο-μπαρόκ ἀρχιτεκτονικῆς), Istanbul 1954, καὶ γαλλικὴ περίληψη, D. Kuban, Influences de l'art Européen sur l'architecture Ottomane au XVIIIème siècle, «Palladio» 5 (1955) 149-157.

2. Ἡ καλύτερη ἔκφραση τοῦ εὑρωπαϊκοῦ μπαρόκ συναντᾶται στὰ μικρῆς κλίμακας ἔργα καὶ μάλιστα ἐκεῖ ὅπου δὲ ἐσωτερικὸς χῶρος ἔχει μικρὸ ἡ καθόλου ρόλο στὴ σύνθεση, ὅπως στοὺς τουρμέδες, κρήνες, sebil, βλ. A. Kuran, A Study of the Turkish Architecture of Modern Times, «1st International Congress of Turkish Arts», 19-24 Octob. 1959, Ankara 1961, 242, καὶ παραδειγματα D. Kuban, Türk..., ö.p., 105 κ.ε.

3. D. Gebhard, The Problem of Space in the Ottoman Mosque, «Art Bulletin» 45 (Sept. 1963) 275.

Σχ. 4. Τομή Β-Β. Κατά πλάνος τομή στὸν πρῶτο μεντρεσέ

χαμηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δρόμου—καὶ τὰ ἐλάχιστα ἀνοίγματα. Ἐτσι τὸ ἔπιμηκες καὶ μονότονο παραπέτασμα τοῦ τοίχου λίγες νύξεις ἀφήνει νὰ φανοῦν ἀπὸ τὴν πολυμορφία τοῦ συγκροτήματος (σχ. 3 σ. 216-7, πίν. 6α). Ἡ δυτικὴ ὅψη, ἀπρόσιτη λόγω τῆς ἀπότομης κλίσης τοῦ ἐδάφους ποὺ ἀνοίγεται μπροστά της, εἶναι δρατὴ μόνο ἀπὸ μακριὰ καὶ ὀργανώνεται μὲ περισσότερα ἀνοίγματα καὶ μεγαλύτερη ποικιλία στὴ διάρθρωση τῶν ἐπιφανειῶν (πίν. 1β). Οἱ δύο ἄλλες στενομέτωπες ὅψεις, ἡ βόρεια καὶ ἡ νότια, μὲ ἐλάχιστα, ἐπίσης, ἀνοίγματα γειτνιάζουν σὲ τμήματά τους μὲ νεότερες κατασκευές. Τὸ σύνολο ἐξωτερικά, στὶς τρεῖς διαστάσεις του, εἶναι ἀντιληπτὸ σὲ δομὴ καὶ σὲ ποιότητα μόνο ἀπὸ μακριὰ ὡς μέρος τῆς κορυφογραμμῆς τῆς παλιᾶς πόλης καὶ ψηλὰ ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη¹.

a. Ὁ πρῶτος μεντρεσές (σχ. 4 σ. 229)

Ο παλαιότερος μεντρεσές τοῦ συγκροτήματος κτίστηκε, ὥπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, τὸ 1233Ε (1817-1818) καὶ εἶναι μαζὶ μὲ τὸν ἄλλο μεντρεσὲ ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα παραδείγματα παρομοίων κτισμάτων ποὺ ἔχουν ἀπομείνει στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο².

Τὸ γενικὸ σχῆμα τοῦ μεντρεσὲ εἶναι τραπεζοειδὲς καὶ οἱ χῶροι του ὀργανώνονται γύρω ἀπὸ μία ἐλαφρῶς ἐπιμηκυσμένη δρυθογώνια αὐλὴ διαστά-

1. Ἡ περιγραφὴ τοῦ συγκροτήματος θὰ γίνει κατὰ ἐπιμέρους ἐνότητες σύμφωνα μὲ τὴν παλαιότητά τους.

2. Οἱ μεντρεσέδες ποὺ σώζονται ἀκόμη στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο ἢ γιὰ τοὺς ὁποίους ὑπάρχουν κάποια σχέδια εἰναι: 'Ο μεντρεσὲς τοῦ κάστρου τῆς Μυτιλήνης, βλ. Α. Ὁ ράλι ἡ δος, 'Ο Μεδρεσὲς τοῦ κάστρου τῆς Μυτιλήνης. «'Ημερ. Μεγάλης Ἑλλάδος» 8 (1929) 121-128, εἰκ. 1-3, Σ. Χαριτωνίδης, ΑΔ 20 (1965) 240 κ.ξ., πίν. 627δ, καὶ Π. Σ. Σαμαρᾶ, Τεμένη καὶ εὐκτήρια τῆς Μυτιλήνης, «Λεσβιακά» ΣΤ' (1973) 169-170, ἐπίσης δ μεντρεσὲς τοῦ Μεχμέτ Φαχρὶ (1721) στὴν Ἀθήνα κοντά στὸ ρολόι τοῦ Κυρρήστου, τοῦ ὁποίου ἀπὸ τὸ 1914 σώζεται μόνο τὸ πρόπυλο, ποὺ δύμως ὑπάρχει πρόχειρη κάτοψή του, βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Εύρετ. Μεσαιων. Μνημείων Ἑλλάδος 2 (1929) 119, εἰκ. 149-152, δ μεντρεσὲς τοῦ Ἀσλάν πασᾶ στὰ Ιωάννινα τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αιώνα, βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Ιωαννίνων, «'Ηπειρ. Χρονικά» 1(1926) 299 κ.ξ., εἰκ. 24-28, καὶ Φ. Μ. Πέτρας, Α.Ε., 1950-51, 43, εἰκ. 24, 25, δ μεντρεσὲς στὴν Καστοριά, βλ. Σ. Εγίτε, Yunanistan'da..., 6.π., τ. 12, σ. 209, 225, εἰκ. 6, Π. Τσαμίσης, 'Η Καστοριά καὶ τὰ μνημεῖα της, 'Αθήνα 1949, 178, δ μεντρεσὲς «Ντουρμπαλὶ Σουλτάν» στὰ Ἀσπρόγεια Λαρίσης, βλ. Ε. Κουρκούτιδος, Α.Δ. 23 (1968) 275, πίν. 217, 218α-β, ἐπίσης δ Χουρμαλὶ μεντρεσὲς στὴ Ρόδο ποὺ ἤταν βυζαντινο-γοτθικὴ μονή, καὶ δ μεντρεσὲς δίπλα στὸ Demirli τζαμὶ πάλι στὴ Ρόδο, βλ. Α. Gabriel, La cité de Rhodes, 1310-1522, Paris 1923, σ. 202-3, σχ. 149, σ. 188, καὶ H. Balducci, Turca in Rodi, Milano 1932, σ. 146, σχ. 116, δ μεντρεσὲς στὸ Ναύπλιο, βλ. Σ. Καρούζος, Τὸ Ναύπλιον, 'Αθήνα 1979, σ. 58-59, εἰκ. 88-90, δ μεντρεσὲς τοῦ Γενί τζαμιού καὶ δ νεότερος τῆς δδού 'Αιδινίου στὴν Κομοτινή.

σεων $17,50 \times 19,50$ μ. Ἀκουλουθώντας τὴν τυπικὴ διάταξη ή αὐλὴ περιβάλλεται ἀπὸ μία στοὰ (revak)¹ καὶ ἀπὸ δωμάτια-κελιὰ ποὺ παρατάσσονται σὲ σειρὰ στὶς τέσσερις πλευρές της. Ἡ παραθετικὴ αὐτὴ διάταξη διακόπτεται ὅπὸ τὴ δεξαμενὴ νεροῦ ποὺ βρίσκεται στὸ μέσο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς εἰσχωρώντας καὶ μέσα στὴν αὐλὴ (πίν. 7a), καθός καὶ ἀπὸ τὰ δύο περάσματα ἐπικοινωνίας μὲ τὰ ἄλλα τμήματα τοῦ συγκροτήματος ποὺ ἀφήνονται στὴ βορειοδυτικὴ καὶ νοτιοδυτικὴ γωνία. Ἡ δεξαμενὴ εἶναι τὸ κύριο προβαλλόμενο στοιχεῖο, θέση ποὺ κατεῖχε τὸ iwan² ἡ ὑργότερα τὸ dershane (κλειστὴ καὶ θολωτὴ τάξη) στοὺς δύομανικοὺς μεντρεσέδες, τοποθετημένα στὸ μέσο τῆς πλευρᾶς καὶ ἀπέναντι τῆς κυρίας εἰσόδου καὶ μὲ ύψος διπλάσιο τῶν ἄλλων χώρων. Ἐδῶ λείπει ἔνας παρόμοιος χαρακτηριστικὸς χῶρος ποὺ θὰ λειτουργοῦνται ως αἴθουσα διδασκαλίας ἢ καὶ συγχρόνως ως χῶρος προσευχῆς. Στὸν ὄροφο ποὺ ὑπάρχει μόνο στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ³ ἐπαναλαμβάνεται μιὰ δεύτερη στοὰ πάνω ἀπὸ αὐτὴ τοῦ ισογείου καὶ κατὰ μῆκος τῆς παρατάσσονται πάλι δωμάτια, τὰ δοποῖα πρέπει νὰ είχαν εἰδικὲς χρήσεις. Στὸ μέσο αὐτῆς τῆς σειρᾶς τῶν δωματίων παρεμβάλλεται καὶ διάδρομος ἀπ’ ὅπου γίνεται ἡ κύρια πρόσβαση στὸ μεντρεσέ. Ὁ διάδρομος αὐτὸς θυμίζει τὰ iwan τῆς εἰσόδου, οἱ μικρὲς δύμας διαστάσεις του δὲν ἐπιτρέπουν νὰ σχηματιστεῖ ἔνας παρόμοιος χῶρος⁴. Τὰ δύο ἐπίπεδα συνδέονται μὲ δύο συμμετρικὲς σκάλες τοποθετημένες στὸ μέσο τῆς στοᾶς, μπροστὰ ἀπὸ τὶς δοποῖες προεξέχει ἐλλειψοειδῆς βεράντα, πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ στοὰ τῆς δεξαμενῆς (πίν. 7b). Σὲ δεύτερη σειρὰ στὴν ἀριστερὴ μόνο πλευρὰ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς βρίσκονται οἱ ὑγροὶ χῶροι ἐξυπηρέτησης τοῦ ὁρόφου. Ἡ τελευταία αὐτὴ διάταξη ἀντιτίθεται στὴ συμμετρία τοῦ μεντρεσέ⁵ καὶ ἡ ἐξω-

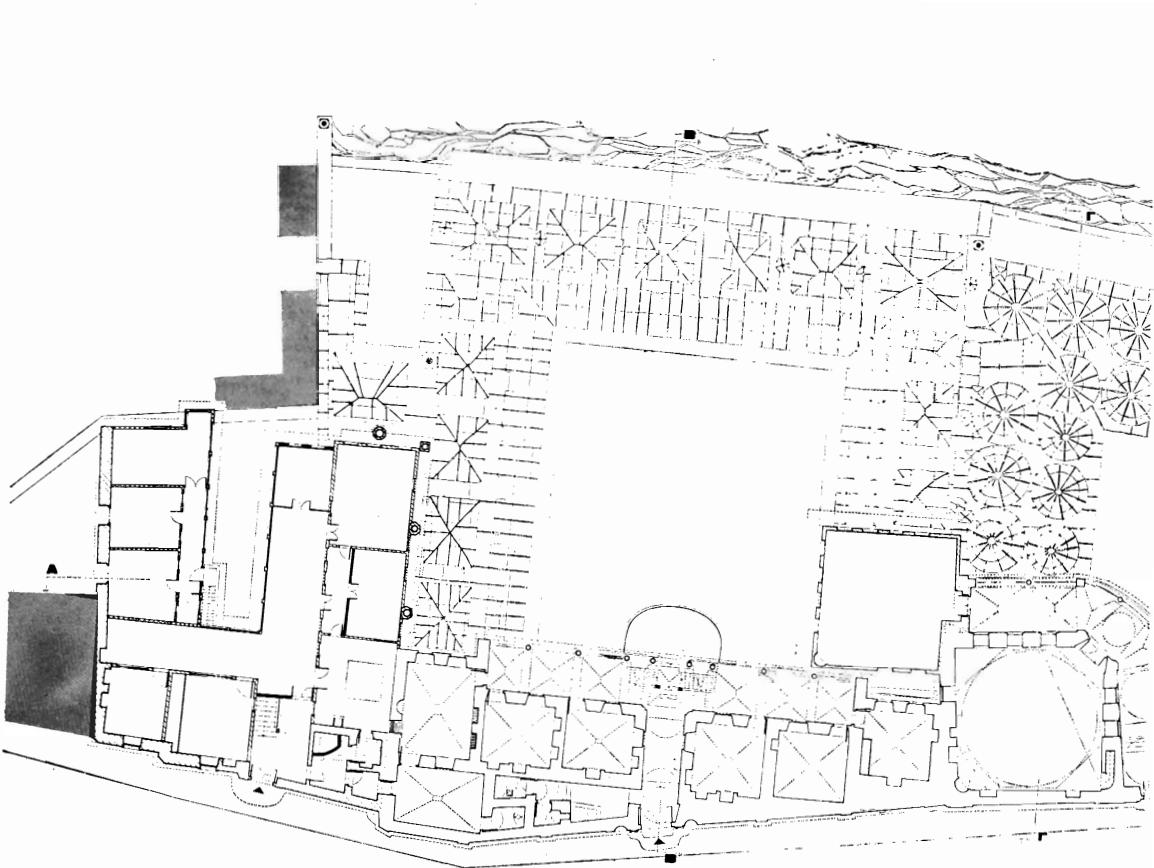
1. Στοὺς μεντρεσέδες τῆς δύομανικῆς περιόδου ἡ τυπικὴ στοὰ ποὺ περιβάλλει τὴν αὐλὴ εἶναι θολοσκεπής, βλ. B. Ünsal, Turkish, δ.π., σ. 38, σχ. 15, 18.

2. Iwan ἡ eyvan (καὶ liwan) εἶναι μεγάλος θολωτὸς χῶρος, κλειστὸς ἀπὸ τὶς τρεῖς πλευρὲς μὲ τοῖχο καὶ ἀνοικτὸς μόνο ἀπὸ τὴν τέταρτη. Χωρὶς συμβολικὲς φορτίσεις μποροῦνται νὰ δεχτεῖ διάφορες λειτουργίες ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες καὶ τὸ εἶδος τοῦ κτηρίου. Στὰ τζαμιὰ χρησίμευε ως χῶρος προσευχῆς, στοὺς μεντρεσέδες ως τάξεις κ.λ. Συγχρόνως δὲ ἡταν σημαντικὸς στοιχεῖο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σύνθεσης καὶ προσδιόριζε τοὺς κύριους ἄξονες, βλ. O. G r a b a r, İwān, E.I.², τ. 4, σ. 287-289. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἑνὸς iwan, βλ. U. Vogt-Gökn̄il, Turquie..., δ.π., 47.

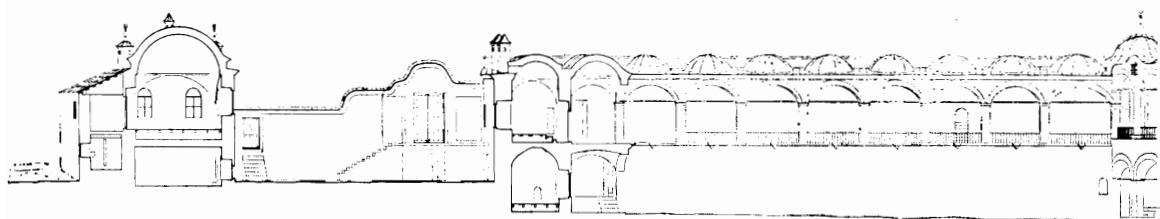
3. Οἱ μεντρεσέδες τῆς δύομανικῆς περιόδου ἔχουν συνήθως ἔναν ὄροφο, βλ. B. Ünsal, Turkish..., δ.π., 38. Ἐδῶ δὲ δεύτερος ὄροφος προέκυψε λόγω τῆς κλίσης τοῦ ἑδάφους.

4. Ἡ εἰσοδος συνήθως εἶναι τοποθετημένη στὸ μέσο τῆς στενῆς μάλιστα πλευρᾶς, βλ. B. Ünsal, Turkish..., δ.π., 34 καὶ ἐπιπλέον σ. 81.

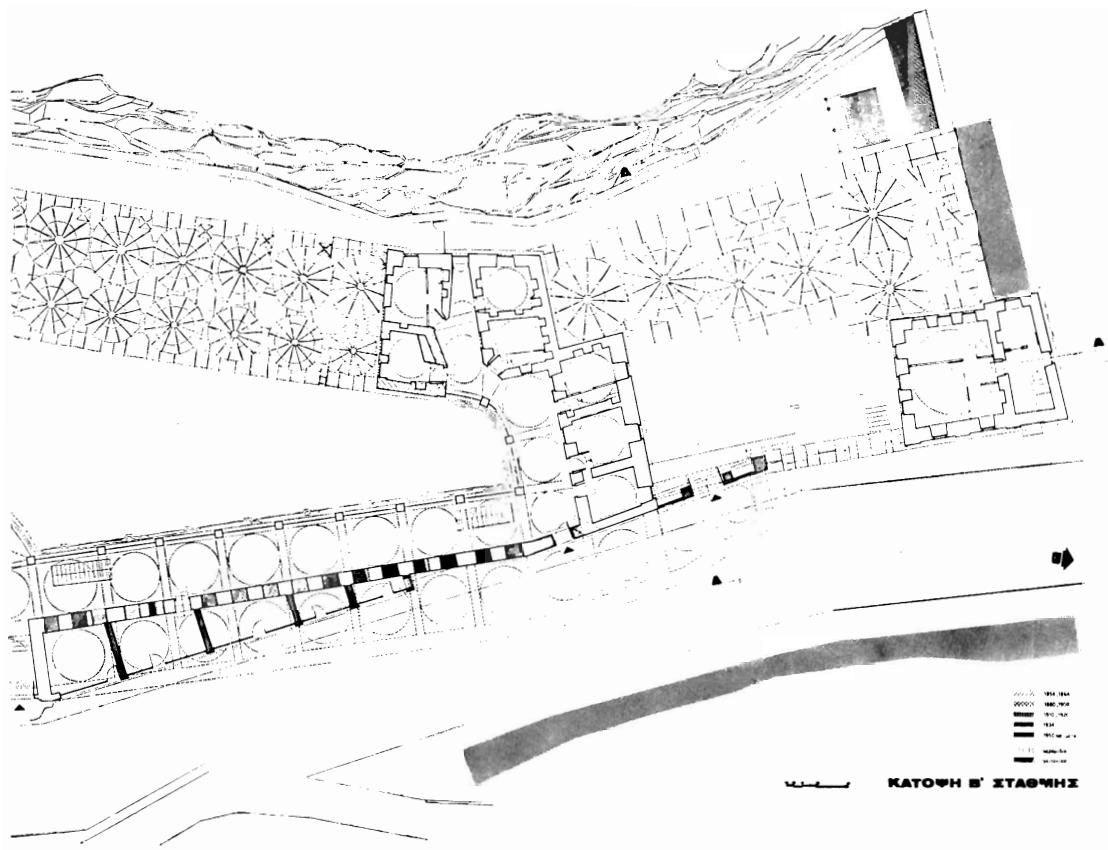
5. Ὄταν συντρέχουν λειτουργικοὶ λόγοι δὲν τηρεῖται ἡ ἀπόλυτη συμμετρία, βλ. B. Ünsal, Turkish..., δ.π., 91.

Σχ. 5. Κάτοψη

Σχ. 6. Τομή Α-Α. Κατὰ μ

B' στάθμης

ήκος τομή τοῦ külliye

τερική δημιουργία στό δρόμο δὲν κρατιέται παράλληλη μὲ τὶς πλευρὲς τῆς αὐλῆς.

Η αὐλή, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ περιγραφή, ἦταν ἄλλοτε γεμάτη μὲ πορτοκαλιές¹, ἐνῶ σήμερα ἔχει μόνο τὸ παραδοσιακὸ κυπαρίσσι μπροστὰ στὴ δεξαμενή. Περιβάλλεται ἀπὸ στοὰ (revak), πλάτους 3,00 μ. καὶ ὑψους 4,30 μ. ἐπιστρωμένη μὲ πλάκες ἀκανονίστου σχήματος. Καλύπτεται μὲ εἰκοσιέξι σταυροθόλια μὲ ἄνισες πλευρές, τὰ δόποια βαίνουν σὲ ἡμικυκλικὰ τόξα μετώπου μὲ χαμηλωμένες τὶς γενέσεις. Τὰ σταυροθόλια στηρίζονται σὲ περιμετρικὴ πεσσοστοιχία, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ εἰκοσιένα πεσσούς καὶ δύο ἡμιπεσσούς—οἱ τελευταῖοι ἐφάπιονται οτὴ δεξαμενὴ—καὶ στοὺς τοίχους τῶν δωματίων, ἐνισχύονται δὲ μὲ ἐγκάρσια τόξα. Οἱ πεσσοί, διατομῆς 55×55 ἑκ., εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ καλολαξευμένους λίθους. Φέρουν ἀπλὸ τραπέζιοι διατομῆς ἐπίκρανο, ὕψους μόλις 25 ἑκ. καὶ ἐδράζονται σὲ ἐλαφρῶς μεγαλύτερη τῆς διατομῆς τους λίθινη βάση ὕψους 15 ἑκ. Μεταλλικοὶ ἐλκυστῆρες, τοποθετημένοι στὶς γενέσεις τῶν τόξων, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὰ ἐπίκρανα, παραλαμβάνουν τὶς δριζόντιες ὁθήσεις. Οἱ ἀποστάσεις μεταξὺ τῶν πεσσῶν δὲν εἶναι σταθερὲς ἀλλὰ κυμαίνονται ἀπὸ 2,40 ὡς 2,80 μ. Μεταξύ τους ἄλλοτε ὑπῆρχε ξύλινο κιγκλίδωμα, ὕψους 1,70 μ., τὸ δόποιο σήμερα δὲ διατηρεῖται, διακρίνονται δῆμος ἀκόμα πάνω στοὺς πεσσούς οἱ δόπες στήριξή του.

Τὸ ἵσογειο περιλάμβανε ῥίκοσι δωμάτια ποὺ οἱ διαστάσεις κυμαίνονται γύρω στὰ $4,00 \times 4,50 \times 4,30$ μ. ὕψος². Οἱ θύρες εἰσόδου, ποὺ βρίσκονται στὶς ἄκρες τῶν δωματίων, ἔχουν πλαίσιο ἀπὸ μονολιθικοὺς λαμπάδες καὶ δριζόντιο ὑπέρθυρο. Ἐσωτερικὰ τὰ ἀνοίγματα διευρύνονται καὶ στὸ ὑπόλοιπο πάχος τοῦ τοίχου τὸ ὑπέρθυρο εἶναι τοξωτό, ἐμφανίζεται δὲ στὴν ἔξωτην

J. J. F. Fraser, ὁ.π., 171. Οἱ πορτακαλιές στὴν αὐλὴ τῶν τζαμιῶν εἶναι παλιὸ ἀραβικὸ στοιχεῖο, ὅπως π.χ. ἡ περίφημη αὐλὴ μὲ τὶς πορτοκαλιές στὸ τζαμὶ τῆς Κόρδοβας, βλ. G. M a r c a i s, Manuel d'Art Musulman, Paris 1926, τ. 1, σ. 217, σχ. 117. Στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς αὐλῆς ὑπῆρχε μέχρι πρόσφατα μιὰ πρόχειρη ξύλινη παράγκα, ὅπου στεγαζόταν ὁ ἐλεγκτὴς τοῦ , δημοσίου πρόχειρη μεταλλικὴ ἐπιγραφή. Πρέπει δῆμος ἡ ἐπιγραφὴ νὰ μεταφέρθηκε ἐκεῖ ἀπὸ ἄλλο σημεῖο τοῦ κτίσματος.

2. Στὸ ὑπέρθυρο κάθε δωματίου πάνω σὲ πρόχειρη μεταλλικὴ πινακίδα σημειώνεται μὲ ἀραβικὴ γραφὴ ὁ αὐξων ἀριθμὸς κάθε χώρου. Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐπιγραφές ποὺ ἔφταναν στοὺς δύο μεντρεσέδες μέχρι τὸν ἀριθμὸ 61, ὅσο ἦταν δηλαδὴ τὸ σύνολο τῶν κατοικήσιμων δωματίων, βρίσκονται ἀκόμα στὴ θέση τους. Στὴν ἀριθμητικὴ αὐτὴ δὲν περιλαμβάνεται τὸ μεγάλο δωμάτιο στὸν δροφό τοῦ πρώτου μεντρεσέ ποὺ λειτουργήσει ἀργότερα ὡς σάλα τοῦ διευθυντῆ.

Ο ἀριθμὸς τῶν δωματίων-κελιῶν τῶν μαθητῶν στοὺς μεντρεσέδες ἀνταποκρινόταν σὲ κάποιο συμβολικὸ ἀριθμὸ καὶ ἦταν συνήθως δεκαοχτώ ἢ πολλαπλάσια τοῦ τέσσερα—χωρὶς νὰ ὑπολογίζονται τὰ δωμάτια τῶν καθηγητῶν. Φαίνεται ὅτι καὶ ἐδῶ δὲ ἀριθμὸς τῶν ἀρχικῶν δωματίων ἀκολουθούσε αὐτὸν τὸν κανόνα, βλ. καὶ G. Goodwin, A History..., ὁ.π., σ. 126 σημ. 193, 194.

δψη μὲ μορφὴ ἀνακουφιστικοῦ τόξου ἀπὸ διπτόπλινθους. Οἱ εἰσοδοι φράσσονται μὲ ἔύλινα θυρόφυλλα χωρὶς κάσα ποὺ περιστρέφονται σὲ μεταλλικὲς ἀκίδες στερεωμένες στὸ ἄνω καὶ κάτω ἄκρο τους. Τὰ ἔξι δωμάτια τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς αὐλῆς εἶναι τὰ πιὸ προνομιοῦχα μὲ θέα σ' ὅλο τὸ λιμάνι καὶ στὸν κόλπο τῆς Καβάλας. Τὰ δύο δωμάτια ποὺ βρίσκονται στὰ δύο ἄκρα τῆς πτέρυγας εἶναι μεγαλύτερα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ($4,00 \times 5,50$ μ.). Συνήθως στὰ γωνιακὰ δωμάτια, ποὺ ἥταν καὶ τὰ μεγαλύτερα, ἐμεναν οἱ καθηγητὲς τῶν μεντρεσέδων. Ἐδῶ, ὅπως ἀναγράφει ἡ πρόχειρη μεταλλικὴ πινακίδα ποὺ ὑπάρχει στὸ ὑπέρθυρο τῶν δύο δωματίων τοῦ νότιου ἄκρου, τὸ πρῶτο χρησίμευε πράγματι ὡς δωμάτιο τοῦ πρώτου καθηγητῆ τοῦ μεντρεσέ **لَوْ مَدْرَسَةٌ**¹ (πίν. 8α), ἐνῶ τὸ διπλανό του ὡς γραμματεία **بَكْتِيَّةٌ**² (πίν. 8β). Δὲν εἶναι ὅμως γνωστὴ ἡ χρήση τοῦ δωματίου στὸ βόρειο ἄκρο³. Στὴ βόρεια καὶ στὴ νότια πλευρὰ ὑπάρχουν ἀπὸ πέντε δωμάτια καὶ στὴν ἀνατολικὴ τέσσερα. Τὰ μικρότερα δωμάτια τῆς ὀντολικῆς πλευρᾶς, κυρίως αὐτὰ ποὺ βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ δεξαμενὴ, ὑποφέρουν ἀπὸ ἔντονη ὑγρασία, εξαιτίας τῆς πηγῆς ποὺ ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδό τους, ἐπιπλέον δὲ ἡ θέση τῶν δύο κλιμακοστασίων, καθὼς καὶ ἡ προεξοχὴ τοῦ δύκου τῆς δεξαμενῆς σκοτεινιάζουν τὸ ἐσωτερικό τους. "Ολα τὰ δωμάτια καλύπτονται μὲ πεπλατυσμένους μοναστηριακοὺς θόλους καὶ τὰ δάπεδά τους εἶναι ἐπιστρωμένα μὲ δικταγνικὰ κεραμικὰ πλακάκια.

"Οπως σὲ δῆλους τοὺς μεντρεσέδες, τὰ δωμάτια εἶναι καὶ ἐδῶ ἐφοδιασμένα μὲ κτιστὸ τζάκι καὶ μὲ ἔνα ἡ δύο ἐντοιχισμένα ἔρμαρια⁴. Στὸ ὕψος τῆς γένεσης τῶν θόλων τὰ περισσότερα δωμάτια ἔχουν ξύλινο πατάρι σχήματος Τ ἢ Π, ποὺ τρέχει κατὰ μῆκος τῶν δύο ἡ τριῶν πλευρῶν καλύπτοντας τὴ μίστη ἐπιφάνεια περίπου τοῦ κάθε χώρου. Τὰ πατάρια χρησίμευαν ὡς χῶροι ὕπνου⁵.

Στὸ κέντρο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ὑπάρχει δεξαμενὴ νεροῦ, ἐνῶ ἀπὸ τὸ μέσο τῆς αὐλῆς λείπει τὸ παρυδοσιακὸ σιντριβάνι. Γιὰ τὴν ὑδροδότηση

1. *Müderris* ὀνομάζονταν οἱ καθηγητὲς τῶν μεντρεσέδων, βλ. J. Pedersen, *Madrasa*, δ.π., 307-8.

2. Ἡ ἀνάγνωση δῶλων τῶν μικρῶν μεταλλικῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ὑπάρχουν σὲ συνέχεια μέσα στὸ κείμενο ἔγινε ἀπὸ τὸν Haşan Pacaman, ἐλέγχθηκαν δὲ καὶ συμπληρώθηκαν ἀπὸ τὸν A. Ἰορδάνογλου.

3. Διακρίνονται τὰ ἴχνη μεταλλικῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία ὅμως λείπει σήμερα. Πάντως δὲν εἶναι γνωστὸ πότε τοποθετήθηκαν ὅλες αὐτὲς οἱ μεταλλικὲς ἐπιγραφές, ἐπομένως καὶ ἀν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ οἱ χῶροι εἶχαν τὴν ἴδια χρήσην.

4. Τὰ δωμάτια τῶν μεντρεσέδων εἶχαν πάντα τζάκι, ἔρμαρια καὶ κόγχη γιὰ λάμπα, B. Ünsal, *Turkish...*, δ.π., 30.

5. G. F. Abbott, δ.π., 307.

τοῦ Ἰμαρέτ δπως καὶ δλης τῆς παλιᾶς πόλης ὁ Μουχαμάντ Ἀλὶ ἐπισκεύασε τὸ 1234Ε (31-10-1818/19-10-1819)¹ τὸ ὑδραγωγεῖο τοῦ Ἰμπραχὶμ πασά, ποὺ εἶναι γνωστὸ μὲ τὸ δνομα «Καμάρες»². Ἡ δεξαμενὴ χωρίζεται σὲ δύο δρθογώνιους χώρους ποὺ καλύπτονται μὲ ἐνιαία καμάρα καὶ ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους μὲ μικρὸ ἄνοιγμα ὑπερχύλισης, ἐνῶ στὸ βόρειο τοῖχο ὑπάρχει θύρα ἐπισκέψεως. Ὁ τοῖχος τῆς δυτικῆς ὅψης της καμπυλώνεται καὶ ἡ ἐπιφάνειά του ἀναζωγονεῖται μὲ τυφλὰ ἀψιδώματα, στὸ μέσο τῶν ὅποιων ὑπάρχει δπὴ ἐκροῆς. Κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου τρέχει αὐλάκι ἀπορροῆς καὶ μπροστὰ ἐπτὰ κυβόλιθοι χρησιμεύουν ώς καθίσματα. Ἡ ἐλλειψοειδῆς σὲ κάτοψη στοά, ποὺ περιβάλλει τὴ δυτικὴ ὅψη τῆς δεξαμενῆς, καλύπτεται μὲ ἀντίστοιχου σχήματος καμάρα ποὺ τέμνεται ἀπὸ τὰ τόξα μετώπου. Οἱ γενέσεις τῶν τόξων αὐτῶν, δπως καὶ τοῦ ἀντιστοίχου τμήματος τῆς στοᾶς τοῦ δρόφου, εἴναι ὑπερψυφιμένες, πράγμα ποὺ ἔχει ώς ἀποτέλεσμα τὴν δπτικὴ ἐλάφρυνση τῆς κατασκευῆς στὰ τμήματα αὐτά. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ ἐντείνεται καὶ ἀπὸ τοὺς τέσσερις λεπτοὺς μαρμάρινους κίονες διαμέτρου 40 ἑκ., πάνω στοὺς δποίους στηρίζεται ἡ ἐλλειπτικὴ καμάρα. Οἱ κίονες πατοῦν πάνω σὲ διπλὴ τετράγωνη βάση συνολικοῦ ὕψους 50 ἑκ. καὶ φέρουν ἀπλοποιημένα κιονόκρανα ποικίλων μορφῶν, πολλὰ ἀπὸ δεύτερη χρήση (πίν. 9α)³.

Στὸν δροφό ἡ στοὰ ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῶν τεσσάρων ἀπὸ τὰ ἔξι δωμάτια, καὶ οἱ στενές της πλευρὲς κλείνουν ἀπὸ τμῆμα τοῦ τοίχου τῶν ἀκραίων δωματίων καὶ τῆς προέκτασῆς του⁴. Εἶναι στρωμένη μὲ μαρμάρινες

1. Στὸ νότιο ἄκρο τῆς δυτικῆς ὅψης τῶν «Καμαρῶν» ὑπάρχει ἐπιγραφὴ σχηματισμένη μὲ πλίνθους μὲ τὴ χρονολογία ἐπισκευῆς τους, βλ. καὶ Δ. Λαζαρίδης, δ.π. 47, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς καὶ βιβλιογραφία.

2. Παρόμοιο σύστημα ὑδρευσης μὲ μία ἡ δύο σειρὲς καμαρῶν ὑπῆρχε στὴ Χαλκίδα, ἐργο τοῦ Καπούδαν Χαλὶλ πασᾶ καὶ στὰ Γιανιτσά τοῦ Ἀχμάντ μπέη· βλέπε γιὰ τὸ πρῶτο Γ. I. Φούσάρα, Τὰ Εύβοϊκά τοῦ Ἐβλια Τσελεμπῆ, «Ἀρχεῖο Εύβοϊακῶν Μελετῶν» Στ' (1959) 163, καὶ Σ. Κοκκίνη, «Ιστορικὰ μνημεῖα καὶ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴ Χαλκίδα, A.E.M. 15 (1969) 170 κ.ε., εἰκ. 59, 60, καὶ γιὰ τὸ δεύτερο M. Kiel, Yenice Vardar (Giannitsa), «Studia Byzantina et Neoellenica, Neerlandica», 1 (1972) 306 σημ. 3 καὶ σ. 317, ὅπου ἀναφέρονται καὶ ἄλλα παραδείγματα. Ἐπίσης τοῦ Ebu Bekir πασᾶ στὴ Λάρνακα τῆς Κύπρου (1745-50), βλ. B. N. Özkan, Kibrısta mimarlık eserleri (Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου), «Türkiyemiz» VI / 16 (1975) 21-22.

3. Συχνὴ εἶναι ἡ χρησιμοποίηση κιονοκράνων ποικίλων μορφῶν ἀπὸ δεύτερη χρήση, B. Ünsal, Turkish..., δ.π., 84.

4. Βλ. καὶ τὴ φωτογραφία Κ 10399 / χωρὶς ἡμερομηνία λήψης, ἡ δποία δμως πρέπει νὰ τραβήχτηκε δπως καὶ οἱ ὑπόλοιπες τὸ 1918 ἡ 1919 καὶ ἀνήκει στὸ Ὅπουργεῖο Στρατιωτικῶν τῆς Γαλλίας. Ἀντίγραφό της ὑπάρχει στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Σπουδαστηρίου ·Ιστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Α.Π.Θ. Τὸ νότιο τμῆμα τῆς στοᾶς ἔταν περιφραγμένο

πλάκες καὶ καλύπτεται μὲν ἐπτὰ σταυροθόλια καὶ δύο μικρὲς καμάρες, ποὺ πλαισιώνουν τὸ μεσαίο σταυροθόλιο καὶ οἱ ὁποῖες τέμνονται ἀπὸ τὰ τόξα μετώπου. Οἱ θόλοι στηρίζονται σὲ δοκτῷ κίονες, ἐνῶ οἱ δύο ἀκραῖοι καὶ στοὺς προεξέχοντες τοίχους τῶν δωματίων (πίν. 5β, 9β, 9γ). Τὰ τόξα μετώπου τῶν τριῶν μεσαίων ἀνοιγμάτων, ποὺ εἰναι μικρότερα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, ἔχουν υπερυψωμένες τις γενέσεις. Χρησιμοποιοῦνται δηλαδὴ καὶ ἐδῶ τὰ ἴδια στοιχεῖα, ὅπως στὴ στοὰ τῆς δεξαμενῆς, γιὰ τὴν ἐπισήμανση καὶ τὴν διπλικὴ ἐλάφρυνση τοῦ τμήματος αὐτοῦ.

Τὰ ἔξι δωμάτια ἀκολουθοῦν ώς πρὸς τὴν κάλυψη καὶ τὸν ἔξοπλισμὸν τις κατασκευαστικὲς ἀρχὲς τῶν χώρων τοῦ ἰσογείου, πρέπει δῆμος νὰ εἶχαν εἰδικὲς χρήσεις. Ἐδῶ πρέπει νὰ βρισκόταν ἡ βιβλιοθήκη, ποὺ ἀναφέρεται στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή, «μὲ τοὺς πολλοὺς χειρόγραφους σὲ περγαμηνὲς τόμους Περσῶν ποιητῶν καὶ Ἀράβων σοφῶν», ἡ αἱθουσα ἡ αἱθουσες διδασκαλίας, καθὼς καὶ δωμάτια καθηγητῶν. Τὰ βιβλία, 4.000 τόμοι περίπου, καὶ τὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ βακουφιοῦ, πολλὰ μὲ παλιὲς σφραγίδες τῶν ἑταῖρων 1234 Ε (1818) καὶ 1258 Ε (1842), μεταφέρθηκαν κατὰ τὸν Ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο κατόπιν αἰγυπτιακῆς βασιλικῆς διαταγῆς στὸ Κάιρο, ὅπου καὶ παρέμειναν¹.

Στὸν τοιχὸν πάνω ἀπὸ τὴν θύρα εἰσόδου τοῦ δωματίου στὸ βορειότερο ἄκρο ὑπάρχει ἐπιγραφὴ μὲ μαῦρο χρῶμα, ὅπου ἀναγράφονται σειρὲς ἀπὸ τὸ Κοράνι² (πίν. 8γ). Στὸ δωμάτιο ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου ἔμενε, ὅπως δηλώνει

καὶ ἀπομονωνόταν ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο μὲ μεταλλικό κιγκλίδωμα γιὰ ἔλεγχο τῶν χώρων αὐτῶν.

1. Γιὰ τὴ βιβλιοθήκη βλ. παραπ. ἐπιγραφὴ 1, σ. 219. G. F. A b b o t, δ.π., 308, καὶ B. N i k o l a i d y, δ.π., 249. Γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν βιβλίων στὸ Κάιρο καὶ τὶς σφραγίδες ποὺ φέρουν, βλ. J. D e n y, Sommaire..., 220. Ἀντίθετα διαδεδομένες φημολογίες καὶ ὀνομαστικὲς μαρτυρίες, ὅπως τοῦ προέδρου τῆς μουσουλμανικῆς κοινότητας τῆς Καβάλας, τοῦ καθηγητῆ θεολογίας καὶ βιβλιοθηκαρίου τῆς χεδιβικῆς βιβλιοθήκης, τοῦ διευθυντῆ τοῦ Ἰμαρέτ, οἱ ὁποῖες δόθηκαν στὴ Διασυμμαχικὴ Ἐπιτροπὴ τὸ 1917 μιλοῦν γιὰ τὴν ἀρπαγὴν ἀπὸ τὸ βουλγαρικὸ στρατὸ καὶ πιθανῶς μεταφορὰ τους στὴ Βουλγαρία 832 βιβλίων καὶ χειρογράφων μεγάλης ἀξίας ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκη τοῦ ἵδρυματος, βλ. Rapports et enquêtes de la commission interalliée sur les violations du droits des gens commises en Macédoine Orientale par les armées Bulgares, Nancy 1919, 7, 195-8. Ἡ αἱθουσα διδασκαλίας ποὺ μνημονεύεται στὴν παραπάνω ἐπιγραφὴ θὰ πρέπει νὰ εἴναι τὸ μεγάλο dershane τοῦ δεύτερου μεντρεσέ, μᾶς καὶ δὲν ἀναφέρεται παρόμοιος χῶρος στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ 2. Στὸν πρῶτο μεντρεσέ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν μόνο μικρὲς τάξεις στὴ σειρά, βλ. καὶ B. N i k o l a i d y, δ.π., 243. Ἀκόμα καὶ σήμερα μέσα σὲ χώρους τοῦ μεντρεσέ καὶ στὸ μεστζίτ ὑπάρχουν σκορπισμένα μερικὰ παλιὰ ἀναγνωσματάρια.

2. Ἡ ἐπιγραφὴ διαβάστηκε ἀπὸ τὸν Haşan Pacaman καὶ ἀναγράφει:

Allahümmə ya muhavvilel havlivel

μικρή μετάλλική πινακίδα, ό πρώτος θυρωρός لُبْ بَلْ¹. Τὸ δωμάτιο τοῦ νοιτότερου ἄκρου, ποὺ είναι καὶ τὸ μεγαλύτερο $4,50 \times 5,80$ μ., πρέπει νὰ ἦταν ἀρχικὰ τάξη, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ διπλανὸ πρὸς τὰ ἀνατολικὰ χῶρο. Ἀργότερα ἔγιναν ἀλλαγὲς στὴν αἴθουσα διδασκαλίας, κλείστηκαν δηλαδὴ οἱ δύο κόγχες ποὺ ὑπῆρχαν στὸ βόρειο τοῖχο, ἐνῶ στὸ νότιο ἀνοίχτηκε θύρα πρόχειρης κατασκευῆς γιὰ ἐπικοινωνία μὲ τὰ γραφεῖα. Ὁ διπλανός του χῶρος στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀρχικὰ ὑπαίθριος², ὥστε μαρτυρεῖ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ περιμετρικοῦ ἡμικυκλικῆς διατομῆς γείσου καὶ ὁ μοναστηριακὸς θόλος ποὺ ἔχει διαφορετικὸ σχῆμα. Ἀκόμα στὸν τοῖχο ἀνάμεσα στοὺς δύο χώρους ὑπάρχουν παράθυρο καὶ πόρτα ποὺ τόσο τὸ πλαίσιό τους δσο καὶ τὸ μεταλλικὸ κιγκλίδωμα τοῦ παραθύρου δείχνουν ὅτι ἦταν ἀρχικὰ ἔξωτερικὰ ἀνοίγματα. Ὁ πρώτος χῶρος χρησιμοποιήθηκε μετὰ τὴ μετατροπὴ του ως δωμάτιο κατοικίας³ καὶ ὁ δεύτερος ως μαγειρεῖο. Οἱ ὄλλαγὲς αὐτὲς πρέπει νὰ ἔγιναν μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες μετατροπὲς τῶν γραφείων γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ως κατοικία τοῦ τελευταίου Αἰγύπτιου διευθυντῆ, τὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ αἰώνα μαζὶ⁴. Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἀρχικὰ ὑπαίθριου χῶρου ὑπάρχει ἀποχωρητήριο ποὺ γειτνιάζει μὲ τοὺς ὑπόλοιπους χώρους ὑγιεινῆς τοῦ δρόφου, οἱ δποῖοι βρίσκονται δεξιὰ τοῦ περάσματος τῆς κυρίας εἰσόδου. Τοξωτὸ ἀνοιγμα ὁδηγεῖ σὲ μικρὸ ὑπαίθριο χῶρο καὶ ἐκεῖ εἶναι τὰ δύο ἀποχωρητήρια ποὺ καλύπτονται μὲ δύο ἐπιμήκεις καμάρες.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἐσωτερικὲς ὄψεις τοῦ κτίσματος. Τὰ μέτωπα τῆς στοᾶς τῶν τριῶν μονωρόφων πλευρῶν ὑψώνονται πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς στέγης σχηματίζοντας στηθαῖο. Τὸ περιμετρικὸ γεῖσο ἔχει διατομὴ τεταρτοκυκλικὴ καὶ σχηματίζεται ἀπὸ σειρὲς πλίνθων κατὰ τὸ ἐκφορικὸ σύστημα, κάτω δὲ ἀπὸ αὐτὸ ὑπάρχει ταινία μὲ διαδοχικὰ κυμάτια κατασκευασμένη ἐπίσης μὲ πλίνθους. Τὸ ἵδιο γεῖσο, μὲ κυμάτια δμως ἀπλούστε-

ahvali, havvîl hale na ila ahseril hali
Θεέ μου, ἐσύ ποὺ ἀλλάζεις τὶς καταστάσεις ἀλλαξε
τὴν κατάστασή μας σὲ καλύτερη κατάσταση.

1. Συνήθως ὑπῆρχαν θυρωροὶ ίσαριθμοὶ μὲ τὶς εἰσόδους, βλ. E. W. L a n e, Manners..., ὥ.π., 84.

2. Γιὰ παρόμοια διάταξη συνδυασμοῦ dershane μὲ μικρὸ ὑπαίθριο χῶρο, βλ. G. Goodwin, A History..., ὥ.π., 126, 128.

3. Ἀπὸ τὸ χῶρο αὐτὸ ἀφαιρέθηκαν τελείως τὰ μολυβδόφυλλα τῆς ἐπικάλυψης καὶ λήφθηκαν πρόχειρα μέτρα προστασίας τοῦ θόλου. Ἡ ἔξωτερικὴ ἐπένδυση λείπει καὶ ἀπὸ ἄλλα τμήματα τῆς στέγης τοῦ Ἰμαρέτ, βλ. παρακ. σ. 240, σημ. 2 καὶ στὴν τοπικὴ ἐφημερίδα «Ταχυδρόμος», 12-6-1958, γιὰ ἀφαίρεση 700 δκάδων φύλλων ἀξίας 11.000 δρχ.

4. βλ. παρακ. σ. 260, σημ. 2.

ρης μορφῆς, ἐπαναλαμβάνεται στὸν ὅροφο τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας. Ἐδῶ τὰ δύο ἄκρα τοῦ μετώπου ἔχουν χαρακτηριστικὴ καμπύλη μορφή. Κάθε δωμάτιο φωτίζεται κατὰ κανόνα ἀπὸ ἓνα παράθυρο ποὺ βλέπει στὴ στοά, παράθυρα δὲ καὶ θύρες εἰσόδου ἐναλλάσσονται σὲ ἵσο σχεδὸν διαστήματα. Τὰ δύο ἀκραία σκοτεινὰ δωμάτια τοῦ ἴσογείου τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας, καθὼς καὶ ὁ χῶρος ποὺ μετατράπηκε σὲ μαγειρεῖο, φωτίζονται μόνο ἀπὸ μικροὺς φεγγίτες ποὺ ἀνοίγονται στοὺς θόλους. "Ολα τὰ παράθυρα εἰναι δρθογώνια μὲ σταθερὲς διαστάσεις καὶ ἔχουν κατασκευαστικὰ στοιχεῖα ὅμοια μὲ τὶς θύρες εἰσόδου, ἔχουν δὲ ἔυλινες κάσες, καθὼς καὶ ἔξωτερικὲς σιδεριές μὲ τοὺς χαρακτηριστικοὺς κόμπους στὶς ἑνώσεις.

Οἱ μόνες ἐλεύθερες ὅψεις τοῦ μεντρεσὲ εἰναι ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ δυτικὴ. Στὴν ἀνατολικὴ δὲν ὑπάρχουν καθόλου ἀνοίγματα καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου ἀνάζωγονεῖται ἀπὸ τὶς παραστάδες, ποὺ εἰναι τοποθετημένες ἀνὰ ἀποστάσεις, ἀπὸ τὸ τεταρτοσφαιρικὸ γεῖσο ποὺ φέρει κυμάτια στὴ βάση του καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ἔντονα διαμορφωμένη κύρια πρόσβαση (πίν. 6β). Τὸ μέτωπο τοῦ τοίχου πάνω ἀπὸ τὴν εἰσόδο ύπερυψώνεται σχηματίζοντις δύο συμμετρικοὺς ὡς πρὸς τὸν ἄξονα τῆς θύρας σιγμοειδεῖς κυματισμοὺς στὸ κατακόρυφο ἐπίπεδο, ἐνῶ μπροστὰ προεξέχει ἔντονα ἔνα στέγαστρο, κοιλόκυρτο σὲ κάτοψη, κατασκευασμένο ἀπὸ μπαγδατί. Ἡ διαμόρφωση αὐτὴ ποὺ συναντιέται σὲ πρόπυλα, περίπτερα, κρήνες καὶ sebil τὴν περίοδο τῆς ἐπίδρασης τοῦ μπαρὸκ στὴν δθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ¹ καταφέρνει νὰ δώσει κάποια κίνηση στὴν ἀπρόσωπη κατὰ τὰ ἄλλα ὅψη. Ἡ εἰσόδος μὲ τοξωτὸ ύπέρθυρο πλαισιώνεται μὲ ψευδοπαραστάδες καὶ σχηματοποιημένα ἐπίκρανα καὶ φράσσεται μὲ δίφυλλη ἔυλινη θύρα. Στὶς δύο πλευρές της ἀνοίγονται μέσα στὸ πάχος τοῦ τοίχου δύο κόγχες (πίν. 6β). Ἡ ἀπρόσιτη δυτικὴ ὅψη διαρθρώνεται πάλι μὲ παραστάδες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στοὺς διαχωριστικοὺς τοίχους τῶν δωματίων καὶ μὲ τὸ ὅμοιο γεῖσο. Στὸ μεσοδιάστημα τῶν παραστάδων ύνοιγονται ἀπὸ δύο δρθογώνια παράθυρα ποὺ φωτίζουν τὸ κάθε δωμάτιο.

Tὸ νεότερο dershane (πίν. 10α, β)

Στὸ δεύτερο ἐπίπεδο ὡς πρὸς τὴν αὐλὴν καὶ πάνω στὴν ἥδη διαμορφωμένη στέγη τῶν δωματίων τῆς βόρειας πλευρᾶς κτίστηκε ἔνα δεύτερο dershane ποὺ πρέπει ἐπίσης νὰ λειτουργοῦσε ὡς μεστζίτ. Ἡ χρονολογία ἀνέγερσής του ἦταν γραμμένη στὸ μέσο περίπου τοῦ νότιου τοίχου κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ γεῖσο. Ἔκεῖ σημειωνόταν μὲ μαῦρο χρῶμα πάνω στὴν ὄσπρη

1. Βλ. ἐνδεικτικά, D. K u b a n, Türk..., ὁ.π., εἰκ. 72, 76, 109, 146, 151, 159, 165, καὶ G. G o o d w i n, A History..., ὁ.π., πίν. IV, σ. 296, 395, 402, 418, 510.

έπιφανεια τοῦ τοίχου σὲ παλιὰ τουρκικὴ γραφὴ ἡ εὐχή: «νὰ μὴ ματιαχτεῖ», **الله شاشا**, καὶ ἀπὸ κάτω τὸ ἔτος 1280E (18-6-1863/5-6-1864)¹.

Τὸ dershane εἶναι ἔνας τετράγωνος σχεδὸν χῶρος διαστάσεων $8,50 \times 8,50$ μ., ποὺ καλύπτεται μὲ τετράριχη ἔύλινη στέγη ποὺ εἶναι καὶ αὐτὴ ἐπενδυμένη μὲ φύλλα μολύβδου². Τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ βόρειου τοίχου ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ στοὰ καὶ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγαλύτερου καὶ παλαιότερου dershane. Ἡ πρόσβαση γίνεται ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρά του, ἐκεῖ ὅπου καταλήγει ἡ στοὰ τοῦ ἀρχικοῦ χώρου διδασκαλίας τοῦ δεύτερου μεντρεσὲ μὲ δίφυλλη θύρα εἰσόδου.

Οἱ τοῖχοι, ὅπως καὶ τὸ ἔντονα καμπυλωμένο γεῖσο ποὺ περιτρέχει τὸ κτίσμα στὶς ἑλεύθερες πλευρές, εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ μπαγδατὶ καὶ ἐπιχρισμένα καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς μὲ παχὺ στρῶμα κονιάματος. Μὲ ἀπλὲς ἔύλινες σανίδες εἶναι κατασκευασμένα τὸ δάπεδο καὶ ἡ ψευδοροφή. Τὸ ἐσωτερικὸ εἶναι λιτὸ καὶ στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία βρίσκεται τὸ μιχράμπ³ (πίν. 11a) βασιμένο μὲ ἔντονα χρώματα καὶ μὲ μιὰ συμβολικὴ παράσταση λάμπας⁴. Ἡ ἀνορθόδοξῃ θέσῃ του σὲ γωνία εἶναι παρόμοια μὲ αὐτὴ τοῦ μεγάλου dershane.

Ἐδῶ οἱ ὄψεις δργανώνονται μὲ διπλὴ σειρὰ παραθύρων. Στὸ νότιο καὶ δυτικὸ τοῦχο ἔχουν ὀνοιχτεῖ σὲ δύο σειρὲς ἀπὸ τέσσερα παράθυρα. Τῆς πρώτης σειρᾶς εἶναι δρθογώνια μὲ μεταλλικὲς σιδεριές, ἐνῶ τῆς δεύτερης, ποὺ εἶναι τοποθετημένα στὸν ἄξονα τῶν πρώτων, ἔχουν χαρακτηριστικὸ ἐλλειψοειδὲς σχῆμα. Δύο δομοια δρθογώνια παράθυρα ἔχουν ἀνοιχθεῖ στὴν ἀνατολικὴ ὅψη καὶ βλέπουν στὸ φωταγωγὸ ποὺ δημιουργήθηκε ἀνάμεσα στὸ dershane καὶ στὸ βορειοανατολικὸ δωμάτιο τοῦ ὁρόφου τοῦ πρώτου μεντρεσέ.

Μὲ τὴν προσθήκη τοῦ δεύτερου αὐτοῦ dershane ἔγιναν μερικὲς ἀλλαγὲς στὴν παλαιότερη κατασκευὴ τοῦ μεντρεσέ. Ἔτσι ἡ νότια ἀπόληξη τῆς στοᾶς, ποὺ περιτρέχει τὸν ἀρχικὸ χῶρο διδασκαλίας φράχτηκε μὲ λιθοδομὴ

1. Ἡ ἴδια εὐχὴ ἔχει γραφεῖ στὸ μέτωπο τῆς στοᾶς τῆς δυτικῆς πτέρυγας, ἡ δοπία δμῶς στήμερα εἶναι μισοσθησμένη (πίν. 88).

2. Ἐδῶ καὶ ἀρκετὸ καιρὸ ἀπὸ τμῆμα τῆς στέγης ἔλειπαν τὰ μολυβδόφυλλα, αἵτια ποὺ προκάλεσε τὴν καταστροφὴ τῆς.

3. Τὸ μιχράμπ (mihrab) εἶναι κόγχη στὸν τοίχο kible (βλ. σ. 250, σημ. 3) τοῦ τζαμιοῦ. Προσδιορίζει τὴ διεύθυνση πρὸς τὴν ὅποια στρέφονται οἱ πιστοὶ καὶ ὅπου στέκεται ὁ ἴμαμης στὴ διάρκεια τῆς προσευχῆς, βλ. J. Petersen, Masjid, δ.π., 343.

4. Σύμφωνα μὲ περικοπὴ ἀπὸ τὸ Κοράνι, στὴ μέση τοῦ μιχράμπ κρεμόταν συνήθως λάμπα, ποὺ ἔχει μεταφερθεῖ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὸ ἀρχικὸ μεστζίτ σχηματικά πάνω στὸ τοίχο τῆς κόργης, βλ. O. Grabar, The Formation of Islamic Art, New Haven-London 1973, 121.

ἀφήνοντας μόνο τὸ πέρασμα τῆς εἰσόδου. Χρειάστηκε ἐπίσης νὰ καταστραφεῖ τὸ τμῆμα τοῦ στηθαίου ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ νέου χώρου μέχρι τὸ ὑψος τοῦ δρόφου τοῦ δεύτερου μεντρεσέ γιὰ νὰ ἐδραστοῦν τὰ ἔγινα δοκάρια τοῦ πατώματος. Γιὰ τὴ στήριξη αὐτῶν τῶν δοκαριῶν κτίστηκε ἐνδιάμεσος τοῖχος πάνω ἀπὸ αὐτὸν ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὴ στοὰ καὶ στὰ δωμάτια οὗ ἴσογείου.

Τὸ βοηθητικὸ dershane ἥδη ἀπὸ τὸ 1970 εἶχε ἀρχίσει νὰ παρουσιάζει φθορές. Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, ἀφοῦ στὸ μεταξὺ δὲν πύρθηκε κανένα προστατευτικὸ μέτρο, κατέρρευσε ἡ στέγη του παρασύροντας καὶ μέρος τῶν τοίχων καὶ σήμερα δὲν ἀπομένει ἀπὸ αὐτὸν παρὰ ἕνας σωρὸς ἀπὸ μπάζα πάνω στὴ στέγη (πίν. 11α,β).

Oἱ χῶροι ὑγιεινῆς (πίν. 4β)

Στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ μεντρεσέ, ἀνάμεσα στὰ δωμάτια τῆς δυτικῆς καὶ τῆς βόρειας πλευρᾶς, προβλέφθηκε ἐξαρχῆς πέρασμα γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴν αὐλὴ τοῦ νεότερου μεντρεσέ. Τὸ πέρασμα καλύπτεται μὲ καμάρα καὶ ἀσφαλίζεται μὲ ἔγινη δίφυλλη θύρα. "Ενα δεύτερο πέρασμα ὑπάρχει στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία ἀνάμεσα στὰ δωμάτια τῆς δυτικῆς καὶ νότιας πλευρᾶς. "Εχει ὅμοια κάλυψη μὲ τὸ προηγούμενο καὶ ὁδηγεῖ σὲ μιὰ μικρὴ ἐπιμήκη αὐλὴ μέσου πλάτους 4,00 μ. στὰ πρῶτα 5,50 μ. καὶ 7,00 μ. στὰ ὑπόλοιπα 6,00 μ. Ἐδῶ βρίσκονται κατὰ τὴν τυπικὴ διάταξη σὲ ἀνεξάρτητο σχηματισμὸ¹ οἱ χῶροι ὑγιεινῆς δλου τοῦ συγκροτήματος, ποὺ πρέπει νὰ κτίστηκαν συγχρόνως μὲ τὸν πρῶτο μεντρεσέ. "Ενα ἔγινο διάφραγμα ἐμποδίζει τὴ θέα τους ἀπὸ τὴν εἴσοδο.

"Η αὐλὴ ἔχει στὴν ἀνατολικὴ πλευρά της τὸ χῶρο τοῦ πλυντηρίου καὶ σὲ τμῆμα τῆς νότιας τὰ τρία ἀποχωρητήρια². Τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τῆς νότιας, δῆπος καὶ ἡ δυτικὴ πλευρά, κλείνουν μὲ ψηλὸ τοῖχο περίφραξης. Ὁ χῶρος τοῦ πλυντηρίου καλύπτεται μὲ μοναστηριακὸ θόλο καὶ στὸ βόρειο τοῖχο ἀνοίγεται ἀψίδωμα μικροῦ βάθους, ἐνῶ στὸ δυτικὸ ἄλλα δύο μεγαλύτερου βάθους. Τὰ τρία ἀποχωρητήρια καλύπτονται μὲ τρεῖς καμάρες.

"Ο χῶρος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς διατηρεῖ σὲ κάτοψη τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν δρθολογιστικῶν καθαρῶν σχημάτων, ποὺ εἶναι τόσο οἰκεῖα στὴν διθωμανικὴ ἀρχιτεκτονική. Ἀντίθετα ἡ ἄνω ἀπόληξη τοῦ ἀνατολικοῦ τοί-

1. Βλ. ἐνδεικτικὰ G. Goodwin, A History..., ὁ.π., σ. 146, σχ. 135, σ. 217, σχ. 208, σ. 273, σχ. 260, σ. 297, σχ. 287, σ. 301, σχ. 289, σ. 360, σχ. 358, σ. 370, σχ. 379, καὶ M. Sözen, Türk..., ὁ.π., σ. 164, σχ. 391, σ. 166, σχ. 395, σ. 208, σχ. 499, σ. 280, σχ. 626, σ. 315, σχ. 730.

2. Σὲ συνέχεια τῶν ἀποχωρητηρίων ὑπάρχει πρόχειρη, νεότερη καὶ μισοτελειωμένη πλίνθινη κατασκευή.

χου κυματώνεται κατά τή διάσταση τοῦ ύψους δίνοντας κάποια πλαστικότητα στήν ἔξωτερική μορφή ποὺ τονίζεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀσυμμετρία στήν δργάνωση τῆς ὁψης. Τὰ δύο δρθογώνια ἀνοίγματα φωτισμοῦ στὸ δυτικὸ τοῖχο, ἔνα παράθυρο καὶ ἔνας φεγγίτης, βρίσκονται σὲ ἄτοκη μεταξύ τους σχέση. Ἀντίθετα οἱ μικροὶ τοξωτοὶ φεγγίτες, ἔνας σὲ κάθε ἀποχωρητήριο στὸν ἄξονα πάνω ἀπὸ τὶς εἰσόδους τους, παρατάσσονται σὲ κανονικὰ διαστήματα. Τὸ πλυντήριο εἶχε ἐπίσης στὸ νότιο τοῖχο δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα ποὺ κλείστηκαν ἀργότερα μὲ τὴν ἀνέγερση τῆς γειτονικῆς κατοικίας.

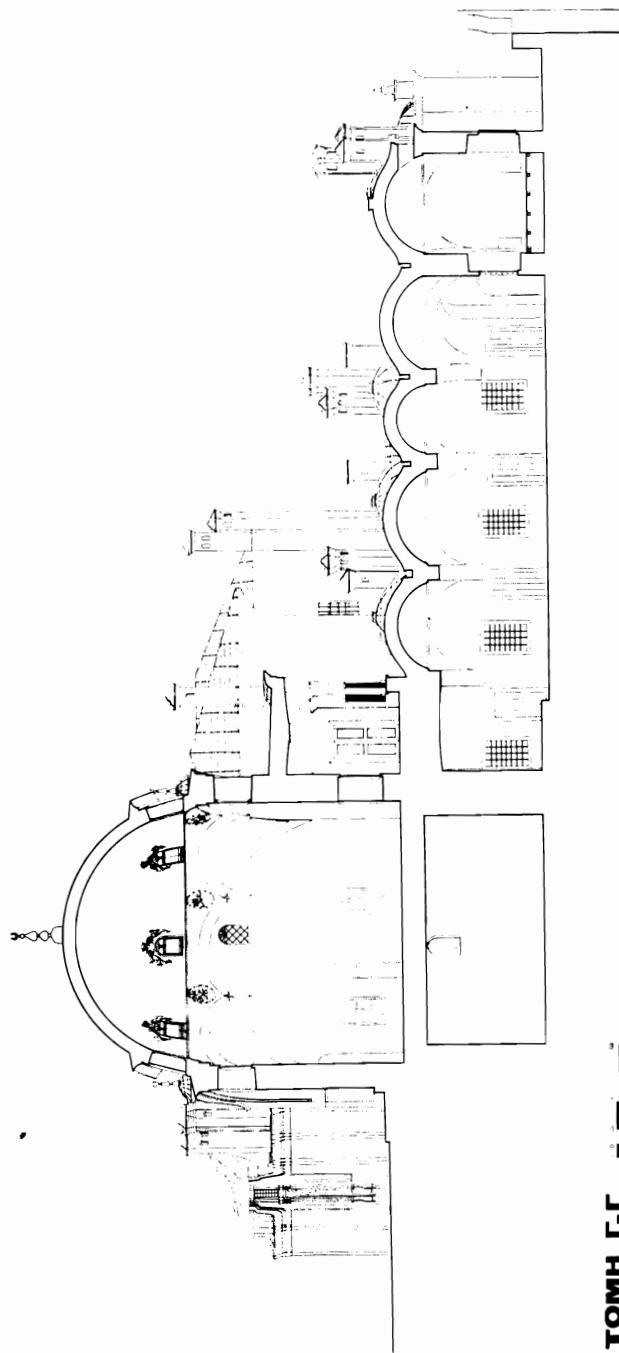
Σήμερα ἡ αὐλὴ εἶναι γεμάτη ἄγρια χόρτα καὶ δύσκολα μπορεῖ νὰ τὴν ἐπισκεφθεῖ κανείς.

β. Ὁ δεύτερος μεντρεσές (σχ. 7 σ. 243)

Μετὰ ἀπὸ τρία χρόνια τὸ 1236Ε (9-10-1820/27-9-1821), ὅπως ἀναφέρεται στήν ἐπιγραφὴ τῆς κυρίας εἰσόδου, κτίστηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν πρῶτο, ἔνας δεύτερος μεντρεσές «λόγω τῆς μεγάλης προσέλευσης τῶν σπουδαστῶν». Ὁ δεύτερος μεντρεσές ὀργανώνεται γύρω ἀπὸ μία ἐπιμήκη τραπεζοειδὴ αὐλὴ μέσων διαστάσεων $36,0 \times 10,0\text{ μ.}$, ποὺ περιβάλλεται στὶς τρεῖς πλευρές, τὴ βόρεια, δυτικὴ καὶ νότια, ἀπὸ στοὰ (revak) καὶ δωμάτια-κελιά, τὰ δόποια παρατάσσονται στὴ σειρά, ἐνῶ ἡ τέταρτη κλείνει μὲ τοῖχο ἀντιστήριξης. Ἡ συνέχεια τῶν δωματίων διακόπτεται ἀπὸ δύο περάσματα ποὺ ἀφήνουν τὸ ἔνα στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία καὶ τὸ ἄλλο στὴ βορειοδυτική. Τὸ πρῶτο δόηγεῖ στὸν παλαιότερο μεντρεσέ, ἐνῶ τὸ δεύτερο σὲ ἔναν ἔξωστη ποὺ ἀπλώνεται μπροστὰ ἀπὸ τὰ δωμάτια τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ μέχρι τοὺς χώρους τοῦ ἴμαρέτ¹. Ἡ νοτιοανατολικὴ γωνία καμπυλώνεται ἀπὸ τὸν δύγκο τῆς δεξαμενῆς καὶ τὴ στοὰ ποὺ τὴν παρακολουθεῖ (πίν. 12a). Ἡ ἀνατολικὴ καὶ βόρεια πλευρά, μικρὸ τμῆμα τῆς δυτικῆς, καθὼς καὶ ἡ νοτιοανατολικὴ γωνία καλύπτονται μὲ δροφο. Ἀρχικὰ κατὰ μῆκος μιᾶς στοᾶς ποὺ ὑπῆρχε μπροστὰ ἀπὸ δλες αὐτὲς τὶς πλειρές παρατάσσονταν πάλι δωμάτια ὅπως φαίνεται καὶ σὲ πιλιότερες φωτογραφίες τοῦ 1918². Ἀργότερα τὰ δωμάτια τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας κατεδαφίστηκαν καὶ τὴ θέση τους κατέλαβαν μικρὰ «νεω-

1. Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἔξωστη μπροστὰ στὸ ἴμαρέτ ἔχουν κατασκευαστεῖ πρόγειρα ἀποχωρητήρια ἀπὸ δόποι πλινθοδομὴ γιὰ τὴν ἔξυπηρέτηση τῶν οἰκογενειῶν ποὺ ἔμεναν μέχρι πρόσφατα στὰ δωμάτια τοῦ δεύτερου μεντρεσέ.

2. Οἱ δύο φωτογραφίες ἀνήκουν στὸ Ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν Γαλλίας καὶ ἀντίγραφό τους ὑπάρχει στὸ ἀρχεῖο τῶν Ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τῆς Ἐλλάδας τοῦ Σπουδαστηρίου Ἰστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Α.Π.Θ. Στὴ μία φωτογραφία μὲ ἡμερομηνία λήψης 28-10-1918 καὶ ἔνδειξη Δ. 10406-5 διακρίνεται ἡ ἔξωτερη σχέση τῶν δωματίων. Στὴ δεύτερη τῆς 28-10-1918 /KD 10396-5 φαίνεται ἡ σχέση τῶν εἰσόδων τῶν δωματίων καὶ τοῦ ἀντίστοιχου τμήματος τῆς στοᾶς.

Σχ. 7. Τοπὴ Γ.Γ. Κατὰ πλάνος τοιοῦ στό δεύτερο μεγαλεστέρου

ΤΟΜΗ Γ.Γ.

τερικὰ» κατοστήματα¹. Ἐδῶ ἔχουν σημειωθεῖ οἱ μεγαλύτερες ἀλλαγὲς τοῦ συγκροτήματος ποὺ θὰ σχολιαστοῦν στὴ συνέχεια. Στὴ νοτιανατολικὴ γωνία, πάνω ὀκριβῶς ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ, ἡ στοὰ συνεχίζει παρακολουθώντας τὴν καμπύλη τῆς στοᾶς τοῦ ἰσογείου καὶ προβάλλει ὁ δύγκος τοῦ μεγάλου dershane, ἐνδὲ στὴν ἀντιδιαμετρικὴ βορειοδυτικὴ γωνία ἡ στοὰ σχηματίζει σὲ κάτοψη κοίλη καμπύλη καὶ στὰ δύο ἐπίπεδα (πίν. 12β). Δύο περάσματα ἀφήνονται πάλι, τὸ ἔνα ἀντίστοιχο μὲ τῆς πρώτης στάθμης στὴ βορειοδυτικὴ γωνία καὶ τὸ δεύτερο μεταξὺ τοῦ dershane καὶ τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας τῶν δωματίων. Ἀπὸ τὸ τελευταῖο αὐτὸ πέρασμα, ποὺ εἶναι τοποθετημένο ἔκκεντρα ως πρὸς τὴν ὄψη, γίνεται καὶ ἡ κύρια πρόσβαση στὸ μεντρέσε, στὴ δεύτερη δηλαδὴ στάθμη. Σήμερα ὑπάρχει καὶ μία δευτερεύουσα εἰσοδος μεταξὺ τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν δωματίων καὶ τῶν καταστημάτων, ποὺ ἀνοίχθηκε μετὰ τὶς ἀλλαγὲς ποὺ ἐπισημάνθηκαν στὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα.

‘Ο δεύτερος μεντρέσες δὲν ἀκολουθεῖ τὴν αὐστηρὴ σχετικὰ διγάνωση καὶ συμμετρία τοῦ παλαιότερου. Τὸ ἀνορθόδοξο σχῆμα τῆς αὐλῆς, ποὺ συνήθως ἦταν τετράγωνο, ἡ ὀρθογώνιο ἐστω, ἡ σπάνια ἄλλο καθαρὸ γεωμετρικὸ σχῆμα², φαίνεται νὰ προέκυψε ἀφαιρετικὰ ἀπὸ τὸ χῶρο ποὺ ὑπέμεινε μεταξὺ τοῦ δρόμου μέχρι τοῦ ψηλοῦ τοίχου ἀντιστήριξης³ μετά τὴν παρεμβολὴ τῆς διπλῆς σειρᾶς τῶν δωματίων καὶ τῆς ἀντίστοιχης στοᾶς τους. ’Ακανόνιστα σχήματα αὐλῆς ἐμφανίζονται σποραδικὰ ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 17ου αιώνα ἐξαιτίας τῆς στενότητας τῶν οἰκοπέδων μὲ τὸν ὑπερφορτισμὸ τοῦ κέντρου τῶν πόλεων, ὅπου ἐξακολουθοῦν νὰ κτίζονται μεγάλα ἀφιερώματα⁴. Διαφοροποιήσεις ἐπίσης παρουσιάζονται στὸ μέγεθος τῆς μονάδας τοῦ δωματίου σὲ σύγκριση μὲ τὸν πρῶτο μεντρέσε. Ἐδῶ τὰ δωμάτια εἶναι μικροτέρων διαστάσεων ($3,30 \times 3,30$) καὶ τὸ πλάτος τῆς στοᾶς μεγαλύτερο ($3,80 \mu.$). ’Ακόμα διαφορετικὴ εἶναι ἡ κάλυψη τῶν δωματίων. ’Επικρατοῦν ἐδῶ κυρίως οἱ σφαιρικὲς ἀσπίδες καὶ μόνο οἱ χῶροι ποὺ δέχονται ὅροφο καλύπτονται μὲ μοναστηριακὸ θόλο, σταυροθόλιο ἢ καμάρα. ’Επενδύονται πάλι μὲ

1. Στὴν τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τῆς 11-3-1939 (ἀνατύπωση 7-3-1963) δίνεται τὸ περίγραμμα τοῦ συγκροτήματος, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν δωματίων τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας τοῦ δεύτερου μεντρέσε καὶ τῆς ἀρχικῆς εἰσόδου τοῦ ίμαρέτ. Προτείνεται συγχρόνως ἡ νέα ρυμοτομικὴ-οἰκοδομικὴ γραμμὴ γιὰ τὴ διάνοιξη τῆς δόος Ζαλόγγου, δημοπραζόταν τότε, ἡ σημερινὴ δόδος Θ. Πουλίδου (σχ. 1 σ. 204).

2. ’Οκταγωνικὸ σχῆμα αὐλῆς ἔχουν δύο μεντρέσεδες τοῦ Kapı Ağası στὴν Ἀμάσεια (1488) καὶ τοῦ Rüstem Paşa στὴν Κωνσταντινούπολη (1550), βλ. M. Sözen, Türk..., ὁ.π., σ. 113, σχ. 323 καὶ σ. 220, σχ. 533.

3. Γ. Μ πα κα λά κη σ, Νεάπολις..., ὁ.π., σ. 2, εἰκ. 2.

4. *Οπως στὸ Kuyucu Murat Paşa Külliyesi στὴν Κωνσταντινούπολη (1606) καὶ στὸ Çinili Külliyesi στὸ Üsküdar, βλ. G. Goodwin, A History..., ὁ.π., 350-351, καὶ M. Sözen, Türk..., ὁ.π., 271 σχ. 600.

φύλλα μολύβδου και στὴ στέγη ὑψώνονται πλῆθος δόμοίων πιὰ καμινάδων δρθιογώνιας διατομῆς ποὺ ἀντιστοιχοῦν μία σὲ κάθε δωμάτιο. Γενικὰ πάντως στὸ δεύτερο αὐτὸ μεντρεσὲ παρατηροῦνται περισσότερες κατασκευαστικὲς ἀτέλειες.

Στὴν αὐλὴ σήμερα ἀπέμεινε μόνο ἔνα κυπαρίσσι μπροστὰ στὴ δεξαμενή. Ἡ στοὰ τῆς βόρειας, δυτικῆς και νότιας πλευρᾶς και τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας, σταθεροῦ πλάτους, στενεύει μόνο στὴ βορειοδυτικὴ γωνία μὲ τὴν εἰσχώρηση τοῦ ἐνὸς δωματίου (πίν. 13α, β). Ἡ δυτικὴ και ἡ νότια πλευρὰ τῆς στοᾶς καλύπτεται μὲ δώδεκα χαμηλωμένους σφαιρικοὺς θόλους (cavillotes) διαμέτρου 3,10 μ. και ἐλεύθερου ύψους 5,20 μ., ποὺ στηρίζονται πάνω σὲ ἡμικυκλικὰ τόξα μὲ χαμηλωμένες ἐπίσης τὶς γενέσεις και στὶς γωνίες ὑπάρχουν τέσσερα κάθε φορά σφαιρικὰ τρίγωνα. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ κάλυψη τῆς βόρειας πλευρᾶς και τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας. Ἐτσι στὴ βόρεια πλευρὰ τὸ διάστημα μπροστὰ στὸ πέρασμα καλύπτεται μὲ καμάρα και τὰ δύο ἐπόμενα διαστήματα μπροστὰ στὰ δωμάτια μὲ σταυροθόλια. Στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία, μπροστὰ στὴ δεξαμενή, ἡ στοὰ καλύπτεται μὲ καμάρα ἐνισχυμένη μὲ σφενδόνια και τέμνεται ἀπὸ τὰ τόξα μετώπου χωρὶς ὅμως νὰ διακρίνονται πάντα οἱ ἀκμές τους καθαρά¹. Τὰ φορτία μεταφέρονται στοὺς δεκάξι πεσσοὺς τῆς στοᾶς, διατομῆς 55×55 ἑκ., ποὺ ἔχουν δόμοια μορφολογικὰ και κατασκευαστικὰ στοιχεῖα μὲ τοὺς ἀντίστοιχους τοῦ πρώτου μεντρεσέ. Ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν πεσσῶν εἶναι ἵση μὲ τὸ πλάτος τῶν δωματίων και αὐτοὶ βρίσκονται στὴν ἴδια περαστὰ μὲ τοὺς διαχωριστικοὺς τοίχους τῶν δωματίων. Ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὐτῆς, ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸν παλαιότερο μεντρεσέ, παρατηρεῖται στὴ βόρεια και νότια πλευρά του και ἀποδίδεται σὲ σχεδιαστικὴ ἀτέλεια. Τὰ δύο ἄκρα τῆς στοᾶς καταλήγουν σὲ δύο διαδρόμους, ποὺ εἶναι ὑπερυψωμένοι σὲ σχέση μὲ τὴ στάθμη τῆς στοᾶς και καλύπτονται μὲ καμάρες. Ἀπὸ τὸ νότιο διάδρομο γίνεται ἡ πρόσβαση στὸ μόνο χῶρο ποὺ ὑπάρχει στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ πίσω ἀπὸ τὸν τοιχὸν ἀντιστηρίξεως και χρησίμευε ως ἀποθήκη. Και ὁ χῶρος αὐτὸς καλύπτεται μὲ καμάρα και φωτίζεται μόνο ἔμμεσα ἀπὸ ἔνα μικρὸ φεγγίτη ποὺ βλέπει στὴν πέτρινη σκάλα ἀνόδου.

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ ὑπάρχουν σὲ σειρὰ δέκα δωμάτια και στὴ βόρεια πλευρὰ πέντε, τὰ τελευταῖα δὲ εἶναι διμαδοποιημένα σὲ δύο ἐνότητες μὲ πρώθηση τῆς μιᾶς σὲ βάρος τοῦ πλάτους τῆς στοᾶς. Τὸ ἄκραιο δωμάτιο ποὺ βλέπει στὸ διάδρομο εἶναι σκοτεινὸ και ἔχει ὑποστεῖ ἀλλαγές. Τμῆμα του μετατράπηκε σὲ πέρασμα ἐπικοινωνίας μὲ τὴν αὐλὴ τοῦ Ἰμαρέτ, ἐνῶ ὁ ὑπό-

1. Βλ. παρακ. σ. 247, σημ. 1.

λοιπος χώρος ἀπομονώθηκε πρόχειρα γιὰ νὰ ἔξακολουθήσει νὰ χρησιμεύει ὡς χῶρος διαμονῆς. Στὴ νότια πλευρὰ ὑπάρχουν τέσσερα δωμάτια, ἀπὸ τὰ δόπια τὸ τελευταῖο ποὺ βρίσκεται σὲ ἐπαρὴ μὲ τὴ δεξαμενὴ παρουσιάζει μεγάλα προβλήματα ὑγρασίας. Τὰ δωμάτια τῆς νότιας καὶ δυτικῆς πλευρᾶς καλύπτονται μὲ χαμηλωμένους σφαιρικοὺς θόλους, ἐνῶ τὰ δωμάτια τῆς βόρειας πλευρᾶς, τὸ βορειότερο τῆς δυτικῆς καὶ τὸ τελευταῖο τῆς νότιας, ὅπως καὶ τὰ τμήματα τῆς στοᾶς ποὺ ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτὰ καλύπτονται μὲ πεπλατυσμένους μοναστηριακοὺς θόλους ἢ σταυροθόλια. Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ παρατηρεῖται στὰ τμήματα ποὺ καλύπτονται μὲ δροφο γιὰ ἔξοικονόμηση ώφέλιμου ἐλεύθερου ὕψους.

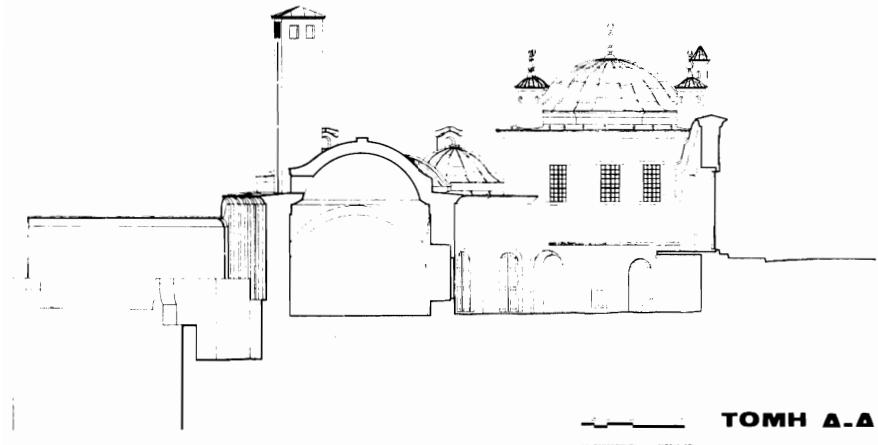
Ἐσωτερικὰ τὰ περισσότερα δωμάτια ὑποδιαιροῦνται μὲ ἓνα ξύλινο χώρισμα σὲ δύο τμήματα. Μὲ τὸν ὑποτυπώδη λειτουργικὸ αὐτὸ διαχωρισμὸ δρίζονται δύο χῶροι, ὁ χῶρος τῆς εἰσόδου μὲ τὸ τζάκι καὶ ὁ χῶρος τοῦ καθιστικοῦ καὶ τοῦ ὑπνου. Τὰ δωμάτια ἔχουν κατὰ κανόνα ξύλινο πάτωμα, ὑπερυψωμένο κατὰ 60 ἑκ., καὶ πατάρι ποὺ χρησίμευε ὡς χῶρος ὑπνου, καὶ ἐπίστης ἔχουν δύο ὡς τέσσερα ἐντοιχισμένα ἑρμάρια.

Ἡ δεξαμενὴ νεροῦ ποὺ βρίσκεται στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία, ἡ ὅποια καὶ ἔχει πολὺ μεγαλύτερη χωρητικότητα ἀπὸ τοῦ παλαιότερου μεντρεσέ, ἥταν αὐτὴ ποὺ κυρίως ἔξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες τοῦ συγκροτήματος. Εἶναι κατασκευασμένη μὲ χονδρούς τοίχους πάχους 1,60 μ. καὶ ἔχει στὸ βόρειο τοῖχο μικρὴ τοξωτὴ θύρα ἐπισκέψεως. Ὅποδιαιρεῖται σὲ δύο χώρους ποὺ ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους μὲ μικρὸ ἄνοιγμα ὑπερχυλίσεως, καλύπτονται δὲ μὲ δύο καμάρες. ቩ βορειοδυτικὴ γωνία τῆς καμπυλώνεται καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀναζωγονεῖται μὲ μικρὰ ἀψιδώματα. Στὴ βάση τοῦ καμπυλωμένου τοίχου τρέχει αὐλάκι ἀπορροῆς καὶ γύρω του ὑπάρχουν ἐννέα κυβόλιθοι ποὺ χρησιμεύουν ὡς καθίσματα.

Στὸν δροφο τῆς βόρειας καὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ὑπάρχει στοὰ ποὺ καλύπτεται μὲ ἓντεκα χαμηλωμένους σφαιρικοὺς θόλους, οἱ ὅποιοι στηρίζονται πάνω σὲ δώδεκα πεσσούς. Ὅ τελευταῖος πεσσὸς ἐνσωματώθηκε μέσα στὸ πάχος τοῦ γωνιακοῦ δωματίου. Στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία πάνω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ ἡ στοὰ συνεχίζεται μπροστὰ ἀπὸ τὸ dershane καὶ καταλήγει στὸ μεταγενέστερο τοῖχο καὶ τὴ θύρα εἰσόδου τοῦ νεότερου χώρου προσευχῆς. ቩ κάλυψη τῆς στοᾶς δὲν εἶναι δομοιόμορφη σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς. Μπροστὰ στὴν εἰσόδο τοῦ dershane ὑπάρχει ἔνας ὑπερυψωμένος θόλος. Στὶς δύο πλευρές του ὑπάρχουν ἀπὸ ἓνα ἀτελῶς σχηματισμένο σταυροθόλιο¹ καὶ σὲ συνέ-

1. Οἱ θόλοι αὗτοὶ καλύπτουν χῶρο σχήματος τραπεζίου σὲ κάτοψη. Πάνω ἀπὸ τὴ στενὴ πλευρὰ δὲ σχηματίζεται τὸ τέταρτο τόξο τοῦ σταυροθολίου. Τὸ τμῆμα αὐτὸ καλύπτεται ἀπὸ τὶς κυλινδρικὲς ἐπιφάνειες τῶν δύο μακριῶν πλευρῶν, ποὺ ὅταν οἱ γενέ-

χεια τοῦ νότιου ἄλλα δύο. Στηρίζονται καὶ ἐδῶ πάνω σὲ δύο κίονες τοποθετημένους συμμετρικὰ ὡς πρὸς τὸν ἄξονα τῆς εἰσόδου τοῦ dershane ποὺ ὀκλουθοῦνται ἀπὸ πεσσούς. Πρὸς τὴν νότια πλευρὰ ἡ στοά συνεχίζεται μὲ τὴν παράθεση ἐνὸς ἀκόμα κίονα καὶ ἐνὸς πεσσοῦ. Ὁ τελευταῖος πεσσὸς μετὰ τὴν προσθήκη τῆς νεότερης αἴθουσας διδασκαλίας ἐνσωματώθηκε στὸ πάχος τοῦ τοίχου της.

Σχ. 8. Τομὴ Δ-Δ. Κατὰ πλάτος τομὴ στὸ Ἰμαρὲτ-μεκτὲμπ

Στὴ βόρεια πλευρὰ ὑπάρχουν ἐπίσης ὅπως καὶ στὸ ἰσόγειο πέντε δωμάτια καὶ στὴ βορειοδυτικὴ γωνία ἀφήνεται πάλι πέρασμα. Στὸν ὅροφο ἐπαναλαμβάνεται τὸ πρῶτο δωμάτιο τῆς διυτικῆς πλευρᾶς καὶ μπροστὰ ἀπὸ αὐτὸν ὑπάρχει ἔνα δωμάτιο στὴ θέση ποὺ κάτω καταλαμβάνεται ἀπὸ τὴ στοά (πίν. 12β). Τὸ δωμάτιο ὅμως αὐτὸν θὰ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα αὐτὸν εἶναι οἱ ἐνώσεις του μὲ τὸ διπλανὸν δωμάτιο καὶ μὲ τὴν τοξοστοιχία, ἡ ἀσυνέχεια τοῦ κοίλου γείσου τῆς νότιας πλευρᾶς, ἡ ὑπερύψωση τοῦ δαπέδου του σὲ σχέση μὲ τὴ στοά, καθὼς ἐπίσης οἱ διαστάσεις καὶ ἡ μορφὴ τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ νότιου τοίχου. "Ετσι ἐξηγεῖται καὶ ὁ ἡμισφαιρικὸς θόλος ποὺ καλύπτει τὸ χῶρο ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ δωμάτιο. Στὸν ἀνατολικὸ τοίχο τῆς μεταγενέστερης

τειρές τους εἶναι κάθετες στὶς πλευρές τους διακρίνεται ἡ ἀλληλοτομία τους, ἐνῶ ὅταν εἶναι παράλληλες μὲ τὶς παράλληλες πλευρές δὲν ὑπάρχει ἀκμὴ τομῆς, εἶναι δηλαδὴ καμάρα ποὺ τέμνεται ἀπὸ τὸ τόξο μετάπου. "Ομως ἡ ἀκμὴ τῆς ἀλληλοτομίας μπορεῖ πολλές φορὲς νὰ μὴ διακρίνεται λόγω ἀτέλειας στὴν κατασκευή. Τὸ ἐπίχρισμα ἐδῶ δὲν ἀφήνει νὰ φανεῖ πάντα ἡ ἀκριβῆς διάταξη τῶν τούβλων καὶ ἐπομένως νὰ δριστεῖ ἡ ἀκριβής μορφὴ τοῦ θόλου.

αὐτῆς κατασκευῆς ἀναγράφεται, ὅπως καὶ στὸ νεότερο μεστζίτ, ἡ εὐχή: «νὰ μὴ ματιαχθεῖ» **ἄλιτα**, ἐνῶ στὸ νότιο ὑπάρχει διακοσμητικὸ μοτίβο (πίν. 14a).

Τις μεγαλύτερες δημώς ἀλλαγές ἔχει ὑποστεῖ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῶν δωματίων. Κατὰ μῆκος τῆς στοᾶς ὑπῆρχαν δέκα δωμάτια¹, τὰ ὅποια γκρεμίστηκαν μὲ τὴ διάνοιξη τοῦ δρόμου τὸ 1934, ποὺ ὅπως λέγεται ἔγινε γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη ἐπίσκεψη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Αἰγύπτου καὶ ὅταν τοποθετήθηκε τὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ Μουχαμάντ 'Αλὶ στὴν διμόνυμη πλατείᾳ μπροστὰ στὸ σπίτι του². Μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε τὶς θέσεις τῶν ἀνοιγμάτων στὴν ὄψη τοῦ τοίχου πρὸς τὴ στοὰ ἀπὸ τὶς ρηγματώσεις στὰ ἐπιχρίσματα (πίν. 16a). Κι ἐδῶ κάθε δωμάτιο ἔχει ἀπὸ ἕνα παράθυρο καὶ μιὰ θύρα εἰσόδου ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νοτιότερο ποὺ ἔχει δύο παράθυρα. Στὴ θέση ποὺ ἡταν ἄλλοτε τὰ δωμάτια, ἀλλὰ μὲ μικρότερες διαστάσεις, κατασκευάστηκαν τὰ σημερινὰ ἐμπορικὰ καταστήματα ποὺ ἔχουν πρόσβαση ἀπὸ τὴν δύο Πουλίδου (πίν. 17a).

'Η αἴθουσα διδασκαλίας (dershane)-μεστζίτ (σχ. 7 σ. 243)

Ἡ μεγάλη αἴθουσα διδασκαλίας εἶναι τοποθετημένη ἔκκεντρα σὲ γωνία, δίπλα στὴν κύρια εἶσοδο καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν πρῶτο μεντρεσέ. Παρόμοια διάταξη dershane σὲ γωνία, ἐνῶ συνήθως βρισκόταν στὸ μέσο μιᾶς πτέρυγας δωματίων, συναντοῦμε ἐπίσης στὸ μεντρεσέ τοῦ κάστρου τῆς Μυτιλήνης καὶ τοῦ Μεχμέτ Φαχρὶ στὴν Ἀθήνα³. Τὸ dershane θὰ πρέπει νὰ λειτουργοῦσε συγχρόνως καὶ ὡς μεστζίτ καὶ τῶν δύο μεντρεσέδων⁴.

'Αποτελεῖται ἀπὸ ἕναν τετράγωνο σχεδὸν χῶρο διαστάσεων 9,10 × 9,30 μ.

1. Τὰ δέκα δωμάτια τῆς πλευρᾶς αὐτῆς, τῶν δοποίων δὲ ἀκριβῆς ἀριθμὸς ἐπαληθεύεται καὶ ἀπὸ τὶς μεταλλικές πινακίδες ποὺ ὑπάρχουν ἀκόμα πάνω ἀπὸ τὰ δύο νοτιότερα, εἰχαν τοὺς διαχωριστικοὺς τοίχους τους στὴν προέκταση πάλι τῶν πεσσῶν τῆς στοᾶς. Η εἰσοδος τοῦ βορειότερου πρέπει νὰ ἡταν τοποθετημένη στὴ γωνία μεταξὺ τῶν ἀποτυμημένων ἄκρων τῶν δύο καθέτων πρὸς τὴ στοὰ τοίχων, συνήθης λύση πρόσβασης σὲ γωνιακὰ δωμάτια, βλ. ἐνδεικτικὰ G. Goodwin, A History..., δ.π., σχ. 250, 260, 358.

2. Π. 'Αξιώτης, 'Η Θάσος, Θεσσαλονίκη 1953, 147. Γιὰ τὴ διάνοιξη τῆς δόδου (Ζαλόγγου, τὴ σημερινὴ Θ. Πουλίδου, καὶ τὴν ἀπάλλοτρίαση ἀκινήτων, βλ. ΦΕΚ 89 8-4-1931), ΦΕΚ 265 (11-8-1931) καὶ κυρίως ΦΕΚ 809 (13-10-1933).

3. Γιὰ τὸ πρῶτο παράδειγμα βλ. A. 'Ορλάνδος, 'Ο μενδρεσές..., δ.π., 122, εἰκ. 1, καὶ γιὰ τὸ δεύτερο A. Ξυγγόπολος, E.M.M.E., δ.π., σχ. 150. Ἐπίσης γιὰ ἄλλα παραδείγματα βλ. G. Goodwin, A History..., δ.π., 257, 295, 297, σχ. 287.

4. Γιὰ παραδείγματα δοῦν τὸ dershane χρησιμοποιεῖται καὶ ὡς μεστζίτ, βλ. G. Goodwin, A History..., δ.π., 68, 243, 338, 351. 'H M. A. Walker, Old Tracks and new Landmarks Wayside Sketches in Crete, Macedonia, Mitylene, e.t.c., London 1897, ἀναφέρει λανθασμένα δτὶ «στὸ τουρκικὸ κολλέγιο ὑπῆρχαν μιναρέδες».

καὶ ἔχει ἐλεύθερο ὑψος 11,50 μ. Ὁ χαμηλωμένος ἡμισφαιρικὸς θόλος, μὲ τὸν ὅποιο καλύπτεται, στηρίζεται πάνω σὲ τέσσερα μεγάλα τόξα ποὺ διαγράφονται καὶ ἔξωτερικὰ (πίν. 17β). Οἱ γωνίες γιὰ τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν τετράνη βάση στὸ θόλο διαμορφώνονται μὲ ἡμιχώνια (trompes) ποὺ διαγράφονται καὶ αὐτὰ ἔξωτερικά, ἐνῶ ἐσωτερικὰ σχηματίζουν ἀβαθεῖς κόγχες. Στὶς πλευρὲς τοῦ τετραγώνου σχηματίζονται ἀντίστοιχα μικρὰ ἀψιδόματα (πίν. 18α).

Στὰ τζαμιὰ τῆς τουρκομπαρὸκ περιόδου στὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ ἔχουν τὴν καλύτερη ἔκφρασή τους στὸ Nuruosmanīye τζαμί, κατασκευάζονται κατὰ κανόνα τέσσερα μεγάλα ἐμφανὴ ἔξωτερικὰ τόξα ποὺ στηρίζονται σὲ τέσσερις γωνιακοὺς πύργους, τονίζοντας ἔτσι καὶ τὴν κατακόρυφη διάσταση τοῦ κτίσματος¹. Ἐδὼ δῆμως αὐτὸς ποὺ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἐμφάνιση μόνο τῶν τεσσάρων τόξων εἶναι νὰ ἀποκτήσουν οἱ ἐπιφάνειες κάποια πλαστικότητα, χωρὶς νὰ δοθεῖ μάλιστα ἔντυση στὸ ὑψος². Στὶς τρεῖς γωνίες τῆς στέγης ἔκτὸς ἀπὸ τὴν βορειοδυτικὴν ὑψώνονται κυκλικοὶ τρουλωτοὶ πυργίσκοι, ποὺ κορυφώνονται δύος στὸ μεγάλο θόλο μὲ αλεμ, ἔχουν δῆμως κυρίως διακοσμητικὸ χαρακτήρα³.

Ἡ πρόσβαση γίνεται ἀπὸ τὴν ἀποτμημένη βορειοδυτικὴ γωνία, δῆμου τοποθετεῖται ἡ δίφυλλη θύρα εἰσόδου ποὺ ἔχει μαρμάρινο πλαίσιο καὶ ὑπέρθυρο σχήματος δίξυκορύφου τόξου τριπλῆς καμπυλότητας. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεστζίτ δημιουργεῖται ἔνας λειτουργικὸς διαγώνιος ἄξονας ἀπὸ τὴν θύρα

1. Τὰ ἀντιπροσωπευτικὰ τζαμιὰ αὐτῆς τῆς περιόδου στὴν Κωνσταντινούπολη ποὺ ἀκολουθοῦν αὐτὴ τὴν ἀρχὴν εἶναι τὸ Nuruosmaniye τζαμί (1748-1755), τὸ Ayazma τζαμί (1757-1760), τὸ τζαμὶ τοῦ Selim Γ' στὸ Haydarpaşa (1804), τὸ τζεμὶ Nüsretiye (1826) τῆς μεταβατικῆς περιόδου μὲ στοιχεῖα καὶ τοῦ «διεθνοῦ στύλου» (empire), βλ. G. Goodwin, A History..., δ.π., 383, 387, 413, 417. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ὑποδηλώνεται ἦδη στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα στὸ Mihrimah τζαμὶ τῆς Κωνσταντινούπολης ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἔχει στοιχεῖα μπαρόκ, βλ. O. Aslanova, Turkish..., δ.π., 212, 231.

2. Ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα τουρκικῶν κτισμάτων μὲ στοιχεῖα μπαρόκ στὴν Ἑλλάδα εἶναι τὸ τζαμὶ τοῦ σουλτάνου Mustafa Γ' (1764) καὶ ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Hafız Ahmed Aga (1793) στὴν Ρόδο, βλ. H. Baldacci, Architettura..., δ.π., 65 καὶ 84, καὶ O. Aslanova, Rodos'da Türk Eserleri (Τουρκικὰ μνημεῖα στὴν Ρόδο), «Türk Kültürü» IV/42 (1966) 531-541.

3. Οἱ γωνιακοὶ πύργοι συνέχιζαν πάνω ἀπὸ τὸ ὑψος τῆς στέγης αὐξάνοντας μὲ τὸ βάρος τους τὴν ἀντίσταση τῶν στηριγμάτων αὐτῶν ἔναντι τῶν ὠθήσεων τῶν τόξων καὶ ἐπομένως τοῦ θόλου, καὶ ἔτσι δὲ δημιουργοῦνταν μεγάλες καμπτικὲς ἐπιπονήσεις στὸ κλειδὶ τοῦ κάθε τόξου. Οἱ πύργοι τόνιζαν ἐπίσης τὴν κατακόρυφη διάσταση τοῦ κτίσματος καὶ περιεῖχαν τὸ κλιμακοστάσιο, ἀργότερα δῆμως συμμετεῖχαν περισσότερο ὡς διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῆς κατασκευῆς, βλ. ἐπίσης G. Goodwin, A History..., δ.π., 129. Πυργίσκοι δὲ συναντῶνται συχνὰ στὰ τουρκικὰ κτίσματα τῆς Ἑλλάδας, ὑπάρχουν πάντως στὸ τζαμὶ τοῦ Ἰμπραΐμ πασᾶ καὶ τῆς «Μουσικῆς» στὴν Καβάλα.

εἰσόδου ποὺ εἶναι στὴν ἀποτμημένη βορειοδυτικὴ γωνία καὶ τὸ τριγωνικὸ σὲ κάτοψη πατάρι¹ πάνω ἀπὸ τὴν εἰσόδο, πρὸς τὴν θέση τοῦ μιχράμπ στὴν ἀντιδιαμετρικὴ νοτιοανατολικὴ γωνία, ὅξονυς ποὺ τονίζεται ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὸν ὑπερυψωμένο τρούλο τῆς στοᾶς μπροστὰ στὴν εἰσόδο. Ἡ ἀνορθόδοξη θέση τοῦ μιχράμπ σὲ γωνία², ἐνῶ συνήθως βρισκόταν στὸ μέσο τοῦ kible³ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἰσόδο, εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ συγκερασμοῦ τῶν δύο ἀρχῶν ποὺ ἔπερπε να τηρηθοῦν. Ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ νὰ κρατηθεῖ ὁ σωστὸς προσανατολισμὸς ποὺ εἶναι ὁ νοτιοανατολικὸς γιὰ τὸ βαλκανικὸ χώρο⁴ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ μὴν ὑπάρχει πίσω ἀπὸ αὐτὸ καὶ σὲ ἐπαφὴ ἄλλο κτίσμα. Ἡ ἡμιδωδεκάγωνη κόγχη τοῦ μιχράμπ, βαμμένη μὲ ἔντονα χρώματα καὶ μὲ μιὰ συμβολικὴ παράσταση λάμπας, ἔχει στὸ πάνω τμῆμα τῆς γύψινο φυτικὸ διάκοσμο (πίν. 18α). Στὸν ἀνατολικὸ καὶ νότιο τοῖχο ὑπάρχουν ἀπὸ δύο ἐντοιχισμένα ἐρμάρια, ὅπου φύλαγνα τὰ Ἱερὰ Βιβλία, καὶ σὲ ἕνα ἀπὸ αὐτὰ τοῦ νότιου τοίχου ὑπῆρχε παραδόξως ἐνு ἐκκρεμὲς ρολόι, ποὺ θεωροῦνταν σύμβολο προόδου γιὰ τὴν ἐποχὴ του μὲ τὴν ἐπίδραση τῆς εὐρωπαϊκῆς κουλτούρας⁵. Μιὰ ἀπότομη σκάλα, πλάτους 50 ἑκ., κατασκευασμένη μέσα στὸ πάχος τοῦ βόρειου τοίχου, ὁδηγεῖ στὸ ξύλινο τριγωνικὸ πατάρι (πίν. 18β). Περιμετρικὰ στοὺς τοίχους κάτω ἀπὸ τὸ κορνίζωμα στὴ γένεση τοῦ θόλου καὶ μέσα σὲ δικτὸ γύψινους ἐλλειψοειδεῖς δίσκους, στοιχεῖα ἀρκετὰ διαδεδομένα τοῦ τουρκικοῦ ροκοκό, ὑπάρχουν τὰ ὀνόματα τοῦ προφήτη καὶ τῶν

1. Ἡ θύρα ἐσωτερικὰ ἔχει ὄριζόντιο ὑπέρθυρο, τὰ ὄποιο ὅμως συιπληρώθηκε, ἐπειδὴ τὸ ἀρχικὸ τοξωτὸ τεμνόταν ἀπὸ τὸ πατάρι.

2. Ἐλάχιστα εἶναι τὰ παραδείγματα ὅπου τὸ μιχράμπ βρίσκεται σὲ γωνία· ἀναφέρεται ἐνδεικτικὰ τὸ τζαμὶ Hündavendigār στὴν Ἀδριανούπολη, βλ. A. Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago 1968, 107.

3. Εἶναι ἡ διεύθυνση τῆς Μέκκας, ἡ κατὰ τὴν κλασικὴ παράδοση ὁ τοῖχος τοῦ τζαμιοῦ, ὅπου στρέφονταν ὄλοι πλέον οἱ πιστοί, ἀπὸ τὸ δεύτερο ἔτες τῆς Ἐγίρας καὶ μετά, γιὰ τὴν προσευχὴ τους. Ὕποδηλώνεται συνήθως στὰ τζαμιά ἀπὸ τὸ μιχράμπ ποὺ στὸ Βαλκάνια τοποθετεῖται στὰ νοτιοανατολικά. Ὁ ὑπολογισμὸς τῆς διεύθυνσης στηρίζεται στὰ γεωγραφικὰ δεδομένα τοῦ κάθε τόπου, πολλὲς φορὲς ὅμως στὴν παράδοση μὲ ἀποτέλεσμα τις παρατηρούμενες ἀποκλίσεις, βλ. A. J. Wensinck, *Kibla*, E.I.², τ. 3, σ. 82 κ.έ.

4. Ὄταν μετέτρεπαν χριστιανικὲς ἐκκλησίες σὲ τζαμιά γίνονταν τροποποιήσεις γιὰ τὴν ἄλλαγὴ τοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ Ἱεροῦ. Ὅπως: στὰ μεστζίτ Khan Zade, Kadı καὶ Kavaklı, στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου ποὺ μετατράπηκε σὲ Enderuni ἢ Kanturi τζαμὶ καὶ στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Μάρκου (;) μέσα στὸ Khourmalı μεντρεσέ, βλ. A. G. briel, *La cité...*, ὁ.π., 175, σχ. 119, σ. 182-3, σχ. 126, σ. 189, σχ. 134 καὶ σ. 202-3, σχ. 149, H. Balducci, *Architettura...*, ὁ.π., σ. 71, σχ. 42, σ. 146, σχ. 116, καὶ A. Ὁρλάνδος, *Βυζαντινά καὶ μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Ρόδου*, A.B.M.E. 6 (1948) 156, εἰκ. 56.

5. Κοινωνικὰ σημαντικὸ θεωροῦνταν τὸ διαχωρισμὸ τοῦ χρόνου ἀπὸ τὴν θρησκεία, βλ. G. Goodwin, *A History...*, ὁ.π., 419. Σήμερα τὸ φολόι λείπει ἀπὸ τὴν θέση του.

διαδόχων του. Δεξιά και ἀριστερά ἀπὸ τὸ μιχράμπ ἀναγράφονται ἀντίστοιχα τὰ ὄνόματα τοῦ Ἀλλὰχ και τοῦ Μωάμεθ, σὲ συνέχεια ἀπὸ δεξιά πρὸς τὰ ἀριστερὰ ὑπῆρχαν κατὰ σειρὰ τὰ ὄνόματα τοῦ πρώτου χαλίφη (^{’Αμποὺ Μπάκρ), τὸ ὅποιο ὅμως σήμερα δὲ διακρίνεται, τοῦ δεύτερου χαλίφη ^{’Ομάρ}, τοῦ τρίτου χαλίφη ^{’Οσμάν}, τοῦ τέταρτου χαλίφη ^{’Αλί}, τοῦ πρώτου γιοῦ τοῦ ^{’Αλὶ [Χασάν]}, ποὺ κι αὐτὸ δὲ διακρίνεται, και τέλος τοῦ Χουσεΐν, τοῦ δεύτερου γιοῦ τοῦ ^{’Αλὶ}¹. Στὸ κέντρο τοῦ θόλου ἔχουν ὄναγραφεῖ μὲ χρῶμα σειρὲς ἀπὸ τὸ 350 κεφάλαιο τοῦ Κορανιοῦ² μὲ τὴ μορφὴ κυκλικῆς ροζέτας (πίν. 15β). ^{’Απὸ τὴν περίμετρό της κρέμονται ἀλυσίδες γιὰ τὴ στήριξη πολυγωνικῆς μεταλλικῆς στεφάνης ἀπὸ δπου κρέμονταν ἄλλοτε λάμπες λαδιοῦ γιὰ τὸ βραδινὸ φωτισμὸ³.}}

Οἱ ἐσωτερικὲς ὕψεις τοῦ δεύτερου μεντρεσὲ εἰναι σχεδὸν ὅμοιες μὲ τὶς ὕψεις τοῦ παλαιότερου. ^{’Εδῶ ἐπιπλέον ὁ χωρισμὸς τῶν ὁρόφων τονίζεται μὲ διαδοχικὰ προεξέχοντα κυμάτια, τὰ ὅποῖα διαμορφώνουν ἔνα περιμετρικὸ αὐλάκι ἀπορροής τῶν ὑδάτων τῆς στοᾶς και στὸ μεσοδιάστημα τῶν πεσσῶν ὑπάρχουν ὑδρορροές. Τὸ μέτωπο τῆς καμπυλωμένης τοξοστοιχίας μπροστά στὸ μεστζὶτ κυματώνεται στὸ κατακόρυφο ἐπίπεδο και διακοσμεῖται μὲ δύο «σπίτια πουλιῶν» κατασκευασμένα μὲ κεραμίδια, προσφιλές συμπλήρωμα τῶν τζαμιῶν και τῶν ὅλων τουρκικῶν κτισμάτων⁴. ^{”Ομοιας μορφῆς και κατασκευῆς φωλιὰ συναντιέται στὶς «Καμάρες» κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, και πρέπει νὰ προστέθηκε κατὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ὑδραγωγείου ἀπὸ τὸν Μουχαμάντ ^{’Αλί.}}}

1. Τὰ ὄνόματα ἀναγράφονται μὲ τὴ σειρὰ διαδοχῆς ποὺ δέχονται οἱ σουνίτες (sūnnī), βλ. ἐνδεικτικά Α. Γιαννούλας, ^{’Ισλάμ, Θρησκευτικὴ ἐπισκόπησις, ’Αθῆνα 1975, 234 κ.ἔ. Γιὰ τοὺς διαδόχους τοῦ προφήτη βλ. κατ’ ἀντίστοιχία, Sh. E.I., 8-9, 600-601, 615-617, 30-32, 135 και 142.}

2. ^{’Η ἀνάγνωση ἔγινε ἀπὸ τὸν Hasan Pacaman. Εἶναι ἀπὸ τὸ κεφάλαιο τοῦ Κορανίου «ὁ Δημιουργός» 35 /41 (fatur suresi). ^{”Αρχίζει μὲ τὴν καθιερωμένη εὐχή: «Στὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ τοῦ πολυεύσπλαχνου και ἐλεήμονα» (Bismi-llâh-ri-rahmani-r-rahîm) και συνεχίζει μὲ τοὺς στίχους: «Ο Θεός ὁ ”Ψυιστὸς στηρίζει τοὺς οὐρανοὺς και τὴ γῆ γιὰ νὰ τὰ διαφυλάξει ἀπὸ τὴν καταστροφή. ”Αν καταστραφοῦν εἶναι ἀδύνατο νὰ τὰ κρατήσει κάποιος ἄλλος ἀπὸ Αὐτόν».}}

3. Βλ. ἐνδεικτικά, G. Goodwin, A History..., ὁ.π., 186.

4. «Σπίτια πουλιῶν» συναντῶνται σὲ ὅλα τὰ εἰδη τῶν κτισμάτων ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα και τοποθετοῦνται συνήθως κάτω ἀπὸ τὴ στέγη γιὰ προστασία. Λαξεύονται στὴν τοιχοποιία ἡ προεξέχων ἀπὸ αὐτὴν και κατασκευάζονται ἀπὸ πέτρα ἡ τούβλο σὲ σχήματα ποὺ πολλές φορὲς θύμιζαν μοντέλα σπιτιῶν ἡ τζαμιῶν κ.λ., βλ. πρόχειρα Y. Öng e. Mimar gönü ile kuş evleri (Σπίτια πουλιῶν μὲ τὴ ματιὰ τοῦ ἀρχιτέκτονα), «Kültür Sanat» 5 (Ιαν. 1977) 86 κ.ἔ.

Κάθε δωμάτιο φωτίζεται πάλι άπό ένα παράθυρο πού βλέπει στή στού και δσα δωμάτια δε φέρουν όροφο φωτίζονται και άπο μικρὸ ἀνοιγμα στὸ θόλο. Τὰ ἀνοίγματα τοῦ μεστζίτ ὁργανώνονται σὲ τρεῖς ζῶνες. Ἡ πρώτη ἀποτελεῖται ἀπὸ μία σειρὰ ὁρθογωνίων παραθύρων ποὺ ἀνοίγονται στοὺς περιμετρικοὺς τοίχους, τρία στὸ δυτικό, δύο στὸ βόρειο καὶ ἀνατελικὸ καὶ ἔνα στὸ νότιο τοῖχο¹. Μιὰ δεύτερη σειρὰ σχηματίζεται ἀπὸ τέσσερα παράθυρα μὲ τοξιτὸ ὑπέρθυρο ποὺ βρίσκονται στὸ μέσο καὶ κάτω ἀπὸ τὸ κλειδὶ τῶν τεσσάρων μεγάλων τόξων. Τέλος, ὑπάρχει μία τρίτη σειρὰ δκτὼ ἀνοιγμάτων στὴν περίμετρο τοῦ τρούλου, τὰ ὄποια ἐσωτερικὰ πάνω ἀπὸ τὸ τοξιτὸ ὑπέρθυρο τους φέρουν πάλι γύψινες φυτικὲς διακοσμήσεις. Ἐξωτερικά, πάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα, ὑπάρχει κοχυλοειδῆς μορφὴ γείσου, ποὺ δίνει κάποια πλαστικότητα στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια χωρὶς νὰ ἐπηρεάζει τὴν ἐσωτερική, στοιχεῖο ποὺ συναντᾶμε σὲ τζαμιὰ ποὺ δέχτηκαν τὴν ἐπίδραση τοῦ μπαρὸκ ἢ μάλλον τοῦ ροκοκο². Παρόμοια μορφὴ κυματισμοῦ τοῦ μολυβιοῦ πάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ τρούλου ὑπάρχει στὸ τζαμὶ τῆς Zeynep Sultan (1769) στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τοῦ Abdülhamit I στὸ Beylerbey (1778). Ἐπίσης παρόμοιας μορφῆς διακοσμητικὸ γεῖσο στὴν ἀπόληξη τοῦ δικταγνικοῦ τυμπάνου ὑπάρχει στὸ τζαμὶ τοῦ Haci Ilyas Bey στὸ Söke (1812)³.

Οἱ ἐλεύθερες ἐξωτερικὲς ὅψεις τοῦ μεντρεσὲ εἰναι ἡ ἀνατολική, ἡ δυτικὴ καὶ τμῆμα τῆς βόρειας. Τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς ἔχει ὑποστεῖ μετατροπὲς μὲ τὴν προσθήκη τῶν μικρῶν καταστημάτων λιανικῆς πωλήσεως. Τὰ μόνα τμῆματα τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς ποὺ διατηροῦνται εἰναι τὸ μεστζίτ καὶ ἡ κύρια εἰσοδος δίπλα του. Ἡ διαμόρφωση τῆς εἰσόδου εἰναι σχετικὰ πιὸ λιτὴ ἀπὸ διτι στὸν πρῶτο μεντρεσέ. Ὑπάρχει καὶ ἐδῶ πάνω ἀπὸ τὴ δίφυλλῃ ξύλινῃ θύρᾳ μὲ τὸ τοξιτὸ ὑπέρθυρο στέγαστρο ποὺ προεξέχει ἐντονα. Ἡ δυτικὴ ὅψη ὁργανώνεται μὲ ἰσομεγέθη ὁρθογώνια ἀνοίγματα ποὺ παρατίθενται σὲ ἵσα διαστήματα καὶ ἀντιστοιχοῦν ἔνα σὲ κάθε δωμάτιο.

1. Τὰ παράθυρα αὐτὰ φέρουν ἐσωτερικὰ ξύλινα παραθυρόφυλλα ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα τῆς ἀνατολικῆς ὅψης, τὰ ὄποια εἰναι τοποθετημένα ψηλότερα ἀπὸ τὰ ἐπόλοιπα γιὰ νὰ μὴ φαίνεται τὸ ἐσωτερικὸ ἀπὸ τὸ δρόμο.

2. D. Kuban, Türk barok..., δ.π., 9, καὶ D. Kuban, Influences..., δ.π., 149 κ.έ.

3. Ὁ κυματισμὸς τοῦ μολυβιοῦ πάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ θόλου συνυντάται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα στὸ τζαμὶ τοῦ Rüstem πασᾶ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐκεῖ δῆμως πρόκειται γιὸ ἐπίδραση ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν τρόπο στέγασης τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, βλ. G. Goodwin, A History..., δ.π., 250, ἐπίσης 271, σχ. 257, σ. 285. Γιὰ τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρονται στὸ κείμενο βλ. δ.π., σ. 396, σ. 398, εἰκ. 420 καὶ σ. 414, εἰκ. 450, καὶ D. Kuban, Türk..., δ.π., εἰκ. 46, 52 καὶ εἰκ. 61. Ἐπίσης παρόμοια μορφὴ συναντᾶται στὰ ἔξι πλευρικὰ ἡμιθόλια τοῦ Μεγάλου τζαμιοῦ τῆς Κιουτάχειας, εἰκ. 194-195.

Τὸ ἐλεύθερο τμῆμα τῆς βόρειας ὅψης ἔχει τρία ἀνοίγματα ποὺ βλέπουν στὴν αὐλὴ τοῦ Ἰμαρὲτ καὶ ἀντιστοιχοῦν σὲ ἴσαριθμα δωμάτια τοῦ δρόφου.

γ. Τὸ Ἰμαρὲτ καὶ τὸ μεκτὲμπ (σχ. 8 σ. 247)

Στὰ βόρεια καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ νεότερο μεντρεσὲ κτίστηκαν τὸν ἵδιο χρόνο, τὸ 1236Ε (1820-1821), τὸ Ἰμαρὲτ καὶ τὸ μεκτέμπ, ὅπως ἀναγράφεται στὶς δύο κτητορικὲς ἐπιγραφές ποὺ βρίσκονται στὰ ὑπέρθυρα τῶν ἀντίστοιχων εἰσόδων. Εἶναι ἀπὸ τὰ μοναδικὰ παραδείγματα παρομοίων κτισμάων ποὺ ἔχουν ἀπομείνει σήμερα στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο¹.

Οἱ χῶροι τοῦ Ἰμαρὲτ δργανώνονται οὲ σχῆμα Γ στὴ βόρεια καὶ τὴ δυτικὴ πλευρὰ μιᾶς ἐπιμήκους αὐλῆς, μέσων διαστάσεων $7,50 \times 16,50$ μ. Ἡ νότια πλευρά της κλείνει μὲ τὰ διώροφα δωμάτια τοῦ νεότερου μεντρεσέ, ποὺ εἰσχωροῦν μέσα στὸν ὑπαίθριο χῶρο, καὶ ἡ ἀνατολικὴ μὲ ψηλὸ τοῦ ο περίφραξης. Στὴ βορειοανατολικὴ γωνία, σὲ δεύτερο ἐπίπεδο ὡς πρὸς τὴ στάθμη τῆς αὐλῆς, βρίσκεται τὸ μεκτέμπ, τοῦ δποίου δ ὄγκος προεξέχει στὴ βόρεια ὅψη (πίν. 19α,γ).

Ἡ προσπέλαση στὴν αὐλὴ τοῦ Ἰμαρὲτ γίνεται σήμερα ἀπὸ δύο εἰσόδους, μία κύρια στὸ νότιο καὶ μία δευτερεύουσα στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τοίχου περίφραξης. Ἡ διαφορὰ στάθμης μεταξὺ τοῦ δρόμου καὶ τῆς αὐλῆς ποὺ φτά-

1. Τὸ Ἰμαρὲτ ποὺ ὑπάρχουν σήμερα στὴν Ἐλλάδα καὶ εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἐλάχιστη σχετικὴ βιβλιογραφία εἰναι προσαρτημένα σὲ τζαμιὰ καὶ ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν πρώτων ὁθωμανικῶν τύπου *L*, ἢ τύπου τῆς Προύσας, ἢ τζαμιά μὲ εγναν, ποὺ λειτουργοῦσαν συγχρόνως ὡς τόποι προσευχῆς, ὡς τόπος συνάθροισης τῶν δερβισῶν (*Zaviye mosques*) καὶ ὡς κουζίνα γιὰ τοὺς φτωχούς. "Οπως τὸ Ἀλατζά Ἰμαρὲτ τζαμὶ ἡ τζαμὶ τοῦ Ishak πασᾶ (1484) στὴ Θεσσαλονίκη, βλ. M. Kiel, Notes on the History of some Turkish Monuments in Thessaloniki and their Founders, «Balkan Studies» 11 (1970) 135 κ.ἔ., εἰκ. VI, VII, καὶ R. Anhegger, Beiträge zur osmanischen Baugeschichte III, Moscheen in Saloniki und Serre. Zur Frage der *L*-Planmoschenn, «İstanbuler Mitteilungen» 17 (1967) 314 κ.ἔ., σχ. 1, πίν. 45-46, τὸ Ἰμαρὲτ τοῦ γαζῆ Ἐβρενός στὴν Κομοτινὴ (1375-1385), βλ. M. Kiel, Observations on the History of Northern Greece during the Turkish Rule, B.S. 12 (1971) 426-429, εἰκ. IV₂, V, καὶ τὸ τζαμὶ Σουλεϊμάν στὴ Ρόδο (1808), βλ. S. Eyci, Zâviyeler ve zaviyeli camiler (Τεκέδες καὶ τζαμιά μὲ τεκέδες), «İktisat Fakültesi Mecmuası» 21 (1961) 47, 78 σχ. 54 καὶ H. Balducci, Architettura..., δ.π., 126 κ.ἔ. Ὡς Ἰμαρὲτ ἀναφέρεται ἀκόμη, λανθασμένα ὅμως, τὸ τζαμὶ τοῦ Φαΐκ πασᾶ στὴν Ἀρτα (1493), βλ. A. Örlander, Tὰ τουρκικά κτήρια τῆς Ἀρτης, A.B. M.E. 2 (1936) 201-2, καὶ Π. Bokotopoulo, ΑΔ 22 (1967) 351, πίν. 256β καὶ ΑΔ 23 (1968 299' παράβαλε μὲ S. Eyci Yunanistan'da unutulmuş eski bir Türk eseri. "Eva λησμονημένο παλιὸ τουρκικὸ μνημεῖο στὴν Ἐλλάδα) Belgelerle Türk Tarih Dergisi 1 /5 (1968) 68 κ.ἔ. Γιὰ τὸν τύπο *L* βλ. S. Eyci, Zaviyeler..., δ.π., 1-80, καὶ A. Kutan, The Mosque..., δ.π., 71 κ.ἔ. Ἐπίσης δὲν ὑπάρχουν σήμερα πληροφορίες καὶ σχέδια γιὰ μεκτέμπ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο.

νει τὰ δύο μέτρα γεφυρώνεται μὲ πέτρινες σκάλες τοποθετημένες πίσω ἀπὸ τίς θύρες εἰσόδου. Τὸ μεκτέμπ ἔχει ἀνεξάρτητη πρόσβαση ἀπευθείας ἀπὸ τὸ δρόμο στὸ χῶρο εἰσόδου του ποὺ εἶναι κατὰ 20 ἑκ. πιὸ χαμηλά. Μὲ τὴ διάνοιξη τῆς Θ. Πουλίδου τὸ 1934 ἔγιναν ἀρκετὲς τροποποιήσεις στὶς προσβάσεις δλων αὐτῶν τῶν χώρων. Κατεδαφίστηκαν ἡ ἀρχικὰ κύρια εἰσοδος τοῦ ἴμαρέτ, ποὺ ἦταν τοποθετημένη κάθετα στὴ σημερινή, καὶ ὁ ἀντίστοιχος προθάλαμός της, ποὺ καλυπτόταν μὲ σφαιρικὸ θόλο καὶ βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ κατεδαφισμένα ἐπίσης σήμερα δωμάτια τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας τοῦ νεότερου μεντρεσέ. Ἡ ἀρχικὴ αὐτὴ διάταξη φαίνεται μάλιστα σὲ φωτογραφία τοῦ 1919¹ (πίν. 15α). Στὴ θέση τους καὶ σὲ συνέχεια τοῦ αὐλότοιχου, μὲ μικρότερο δμως πάχος ἀπὸ αὐτόν, κτίστηκε νέα τριπλὴ εἰσοδος καὶ στὸ ὑπέρθυρο τῆς μεσαίας θύρας μέσα σὲ μικροῦ βάθους ἐσοχὴ ἐπανατοποθετήθηκε ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ (πρόσωπη φωτογραφία πίν. 19β - ἀπὸ τὴν ἵδια γωνία). Ἀργότερα οἱ δύο πλευρικὲς θύρες κλείστηκαν πρόχειρα μὲ δπτοπλινθοδομή. Νέότερο ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ πλατύσκαλο τῆς κύριας πρόσβασης κατασκευασμένο μὲ σιδηροδοκοὺς ἀπὸ διπλὰ τοῦ, δπως ἐπίσης καὶ τὸ ἄνοιγμα τῆς δευτερεύουσας θύρας ποὺ πρέπει δμως νὰ ἔγινε σὲ προγενέστερη ἐποχὴ². Μετατροπὲς ἔχουν ἐπίσης γίνει καὶ στὸ χῶρο εἰσόδου τοῦ μεκτέμπ. Ὁ χῶρος αὐτός, ποὺ ὁ δγκος του προεξέχει τῆς βόρειας ὅψης, ἔχει δεχτεῖ μετατροπές, δπως εαίνεται ἀπὸ τὴν ξύλινη μονόριχτη στέγη μὲ τὴν ὄποια καλύπτεται, ἀπὸ τὸν κακότεχνο τρόπο ἔνωσής του στὸ δυτικὸ τοῖχο μὲ τὴ μεγάλη αἴθουσα, ἀπὸ τὸ διαταραγμένο τμῆμα τῆς τοιχοποιίας στὴ βόρεια ὅψη καὶ ἀπὸ τὴ διακοπὴ τοῦ γείσου ποὺ περιβάλλει τὸ ὑπόλοιπο κτίσμα. Ἡ ἀρχικὴ δμως διάταξη δὲν εἶναι ἀναγνωρίσιμη στὴν κατάσταση ποὺ εἶναι σήμερα τὸ κτίσμα³.

Ο τρόπος καὶ τὰ ὑλικὰ δομῆς τῶν χώρων τοῦ ἴμαρέτ εἶναι παρόμοια μὲ τοῦ ὑπόλοιπου συγκροτήματος. Ἐπιπλέον οἱ μεγάλοι χῶροι τοῦ ἴμαρέτ καλύπτονται ὁ καθένας μὲ δύο δμοιους χαμηλωμένους σφαιρικοὺς θόλους, με-

1. Ἡ φωτογραφία τῆς 12-2-1919 /KD 10408-5 (πίν. 15α) ἀνήκει στὸ 'Υπουργεῖο Στρατιωτικῶν Γαλλίας καὶ ἀντίγραφό της ύπάρχει στὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τοῦ Σπουδαστηρίου 'Ιστορίας Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Α.Π.Θ.

2. Στὰ ὁρίζοντα ἀνώφλια τῶν θυρῶν τῆς κυρίας εἰσόδου τοποθετήθηκαν τρεῖς ἡ τέσσερις σιδηροδοκοὶ διπλοῦ ταῦ καὶ στὸ ἀνώφλι τῆς δευτερεύουσας εἰσόδου, τῆς δποιας τὸ ἄνοιγμα εἶναι μικρότερο, ἵπαρχουν τρία ξύλινα δοκάρια.

3. Μὲ δυσκολία μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπισκεφτεῖ σήμερα τοὺς χώρους τοῦ μεκτέμπ, καθὼς χρησιμεύουν ὡς ἀποθῆκες τῶν γειτονικῶν καταστημάτων καὶ εἶναι γεμάτοι μὲ μικροαντικείμενα. Γιὰ νὰ ἀναγνωριστεῖ ἐπιπλέον ἡ διάταξη τους ἀπαιτοῦνται διερευνητικὲς τομές. Πάντως οἱ ἀλλαγὲς ποὺ ἔγιναν στὸ μεκτέμπ πρέπει νὰ εἶναι χρονολογικὰ οἱ παλαιότερες.

γαλύτερης ὅμως διαμέτρου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ παρουσίαζαν ἐντονότερα στατικὰ προβλήματα καὶ γι' αὐτὸ στὴ γένεση τῶν κοινῶν μεταξύ τους τόξων τοποθετήθηκαν μεγάλης διατομῆς μεταλλικοὶ ἔλκυστῆρες ποὺ τὰ δύο ἄκρα τους διαπερνοῦσαν τοὺς ἐγκάρσιους τοίχους καὶ προεξεῖχαν στὶς ὄψεις, κοντραρίζονταν δὲ μὲ μεταλλικὲς λάμες περαστὲς σὲ σχισμὲς τοῦ ἔλκυστήρα.

"Ολες οἱ προσβάσεις τῶν τεσσάρων ἐπιμέρους χώρων τοῦ Ἰμαρέτ γίνονται ἀπὸ τὴν αὐλὴ¹. Οἱ εἰσοδοι ἐδῶ ἔχουν τοξωτὸ ὑπέρθυρο κατασκευασμένο ἀπὸ ἀκτινωτὰ διατεταγμένους λίθους καὶ μονολιθικὰ πλαίσια. Φράσσονται μὲ δίφυλλες θύρες, τῶν ὁποίων ἡ πάνω ἀπόληξη ἀκολουθεῖ τὴν καμπύλη τοῦ ὑπέρθυρου. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ βρίσκονται σὲ σειρὰ τρεῖς χῶροι μὲ διαδοχικὴ αὔξηση τοῦ πλάτους τους εἰς βάρος τοῦ ὑπαίθριου χώρου². Τὰ δάπεδα τῶν χώρων αὐτῶν, δπως καὶ τῆς αὐλῆς, ἔχουν ἐπίστραση μὲ ἀκανόνιστες πλάκες. Ὁ βορειότερος χῶρος ἔχει εἰσοδο στὴν ἀποτμημένη νοτιοανατολικὴ γωνία. Ἐσωτερικὰ ὑποδιαιρεῖται σὲ δύο τμήματα, τὸ χῶρο ἐγκαταστάσεων μὲ τοὺς νεότερους κτιστοὺς φούρνους καὶ τὸ χῶρο ἐργασίας καὶ κίνησης. Αὐτὴ ἡ λειτουργικὴ ὑποδιαίρεση ὀντιστοιχεῖ καὶ σὲ διαφοροποιήσεις στὴν κάλυψη, ποὺ πραγματοποιεῖται τοῦ πρώτου μὲ δύο μοναστηριακοὺς καὶ τοῦ δεύτερου μὲ δύο σφαιρικοὺς θόλους. Ὁ δεύτερος σὲ συνέχεια χῶρος, ποὺ εἶναι μικροτέρων διαστάσεων, ἔχει εἰσοδο πάλι στὴν ἀποτμημένη νοτιοανατολικὴ γωνία καὶ χρησίμευε, δπως ἀναφέρεται στὴν πρόχειρη μεταλλικὴ πινακίδα τοποθετημένη στὸ ὑπέρθυρό της, ώς: εἴσοδος μαγειρείου دخول مطبخ . Ἀργότερα γιὰ τὴν καλύτερη ἐξυπηρέτηση τοῦ χώρου, τὸ βορειότερο παράθυρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου διανοίχτηκε³ καὶ μετατράπηκε σὲ θύρα γιὰ νὰ χρησιμεύσει, δπως ἀναφέρεται πάλι σὲ ἀντίστοιχη μεταλλικὴ πινακίδα, ώς: ἔξοδος μαγειρείου. خـ طـ حـ . Ἐσωτερικὰ ὑποδιαιρεῖται πάλι σὲ δύο τμήματα, τὸ χῶρο τῶν ἐγκαταστάσεων μὲ τὰ νεότερα κτιστὰ καζάνια καὶ τὸ χῶρο ἐργασίας καὶ κυκλοφορίας. Τὸ πρῶτο καλύπτεται μὲ καμάρα καὶ τὸ δεύτερο μὲ δύο σφαιρικοὺς θόλους, ἐνῶ στὴ στέγῃ ἔχει προστεθεῖ δογκώδης καὶ κακότεχνη καμινάδα. Οἱ δύο αὐτοὶ χῶροι τοῦ Ἰμαρέτ, τὸ μα-

1. Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς καὶ νότιας πλευρᾶς τῆς αὐλῆς προστέθηκε πρόχειρο στέγαστρο ποὺ στηρίζοταν στὸν τοίχο, τὸ ὁποῖο σήμερα ἔχει καταστραφεῖ.

2. Τὰ Ἰμαρέτ ἀποτελοῦνταν συνήθως ἀπὸ τὴν κουζίνα, τὸ χῶρο τῶν φούρνων καὶ τὸν ἀποθηκευτικὸ χῶρο. Πολλές φορὲς ὑπῆρχε ἐπιπλέον χῶρος ἐστιάσεως γιὰ ὁμαδικὰ γεύματα μὲ ἐπέκταση σὲ αὐλὴ τοὺς καλοκαιρινοὺς μῆνες, βλ. G. Goodwin, A History..., δ.π., σ. 69, σχ. 62, σ. 125, σ. 146, σ. 135, σ. 148, σ. 217, σχ. 208, σ. 220.

3. Ἡ διάταξη αὐτὴ φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὰ κατακόρυφα μαρμάρινα πλαίσια τοῦ ἀρχικοῦ παραθύρου, τὰ ὁποῖα παραμένουν στὴ θέση τους.

γειρεῖο καὶ οἱ φοῦρνοι ἐπικοινωνοῦσαν μεταξύ τους μὲ μεγάλο τοξωτὸ ἄνοιγμα, τὸ δόποιο κλείστηκε πιθανῶς ὅταν ἀνοίχτηκε ἡ ἔξοδος τοῦ μαγειρέου. Θὰ πρέπει ἀρχικὰ νὰ ὑπῆρχε συνεχής πορεία κίνησης ἀπὸ τὸν ἕνα χῶρο στὸν ἄλλο. Ὁ τρίτος σὲ συνέχεια δρθογώνιος χῶρος μὲ εἰσόδο στὴ νότια ἄκρη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου πρὸς τὴν αὐλὴν φέρει πινακίδα μὲ τὴν ἐπιγραφήν: ἀποθήκη τροφίμων Φούρνος τοῦ Αἴγαρου (πίν. 14β). Φαίνεται πιθανὸ χῶρος αὐτὸς νὰ χρησίμευε ἀρχικὰ ὡς χῶρος συνεστίασης καὶ μόνο ἀργότερα νὰ μετατράπηκε σὲ ἀποθήκη, ὅταν γινόταν ἀπλῶς διανομὴ φαγητοῦ, τὸ δόποιο οἱ φτωχοὶ δὲν τὸ ἔτρωγαν πιὰ στοὺς χώρους τοῦ ἴμαρέτ. Ὁ μεγάλος ἀλλὰ ἀρκετὰ σκοτεινὸς αὐτὸς χῶρος, δὲ δόποιος μάλιστα δὲν ἔχει τζάκι, καλύπτεται μὲ δύο μεγάλους σφαιρικοὺς θόλους¹. Στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς αὐλῆς ὑπάρχει ἀποθηκευτικὸς χῶρος δῆπου φυλάγονταν τὰ τρόφιμα μέσα σὲ κιούπια μισοβυθισμένα μέσα στὸ χῶμα γιὰ διατήρηση τῆς ὑγρασίας². Καλύπτεται μὲ καμάρα καὶ τὸ ἐλεύθερο ὑψος του εἶναι μόλις 2,40 μ. Μεταξὺ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἀποθηκευτικοῦ χώρου καὶ τοῦ μαγειρέου σχηματίζεται διάδρομος πλάτους 1,10 μ. ποὺ καταλήγει σὲ μικρὸ χῶρο ὑγιεινῆς καὶ καλύπτεται μὲ καμάρα. Ἀξιοσημείωτη πάλι εἶναι ἡ διαφοροποίηση στὴν κάλυψη τῶν δύο τελευταίων αὐτῶν χώρων, οἱ δόποιοι δέχονται δροφο καὶ γίνεται μὲ καμάρα ἀντὶ τρούλο.

Τό μεκτέμπ έχει στήν πρώτη στάθμη μόνο έναν προθάλαμο, όπου στή βόρεια πλευρά του ύπαρχει ξύλινη σκάλα άνοδου στὸν ὄροφο, ή όποια στηρίζεται πάνω σὲ ύπολείμματα τῆς ἀρχικῆς πέτρινης καὶ στὴ δυτικὴ πλευρά του βρίσκονται δύο ἀποχωρητήρια, πρόχειρα χωρισμένα. Σὲ δεύτερο ἐπίπεδο πάνω ἀπὸ τὸ χῶρο εἰσόδου ἐπαναλαμβάνεται ἔνας πιρόμοιος προθάλαμος γιὰ τὴ μεγάλη αἴθουσα, δ ὅποιος φέρει ξύλινο δάπεδο καὶ καλύπτεται μὲ μονόριχτη ξύλινῃ στέγῃ. Ἡ μεγάλη αἴθουσα, διαστάσεων $5,50 \times 6,20$ μ., δην γινόσαν ἡ ἐκπαίδευση τῶν μικρῶν μαθητῶν, ἔχει τὸ τυπικὸ τετράγωνο σχῆμα παρομοίων κτισμάτων, τὸ όποιο ἔξυπηρετοῦσε τὸν τρόπο διδασκαλίας³. Ἡ αἴθουσα, τῆς ὅποιας τὸ ἄνοιγμα εἰσόδου ἔχει διευρυνθεῖ σὲ ὕψος,

1. Γιὰ ἴμαρὲτ μὲ ίδιαιτερα μεγάλο ἀποθηκευτικὸ χῶρο χωρὶς μάλιστα χῶρο συνεστίασης, βλ. G. Goodwin, A History..., δ.π., 148.

2. Σήμερα υπάρχουν στὸν ἀποθηκευτικὸν χῶρο δεκατρία πυθάρια τοποθετημένα περιμετρικά στοὺς τοίχους καὶ ἔνα ἄκομα, ποὺ ἔχει μεταφερθεῖ στὸ νεότερο μεντρεσέ. Ὡς πρόχειρη ἐπίγραψι η ποὺ βρισκόταν στὸ ὑπέρθυρο τοῦ χώρου αὐτοῦ ἔχει χαθεῖ, διακοίνονται δύμως ἄκομα τὰ ἔγγη τῆς στὸ σοβά.

3. Τὰ μεκτέμπτι βρίσκονται σύνθησις σὲ ὄρφο πάνω ἀπὸ sebil καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ μιὰ τετράγωνη θολωτὴ αἴθουσα μὲ τζάκι· πολλὲς φορὲς ἔχουν προθάλαμο μὲ ἀποχωρητήρια στὴν μία γωνία, χωριστὴ ἀυτὴ καὶ ἀνεξάρτητη πρόσβαση, βλ. παραδειγματα, Ö. Aksøy, Osmanlı devri İstanbul sibyān mektepleri üzerine bir inceleme (Μιὰ λεπτομερῆς ἐξέταση τῶν «σχολείων γιὰ ἀγόρια» στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν ὀθωμανικὴν περίοδο), İstanbul 1968, 130, 133, 137, 140, 143, 159, G. Goodwin, A History...,

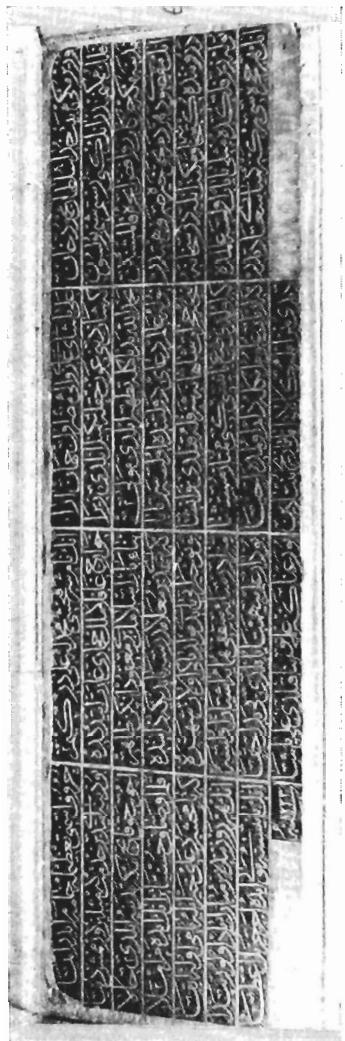
Πίν. 1

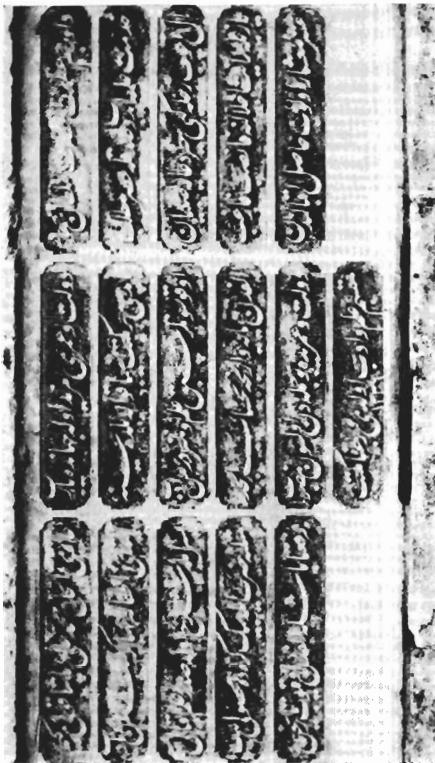
α. Γενική άποψη τοῦ Külliye ἀπὸ τὸ λιμάνι

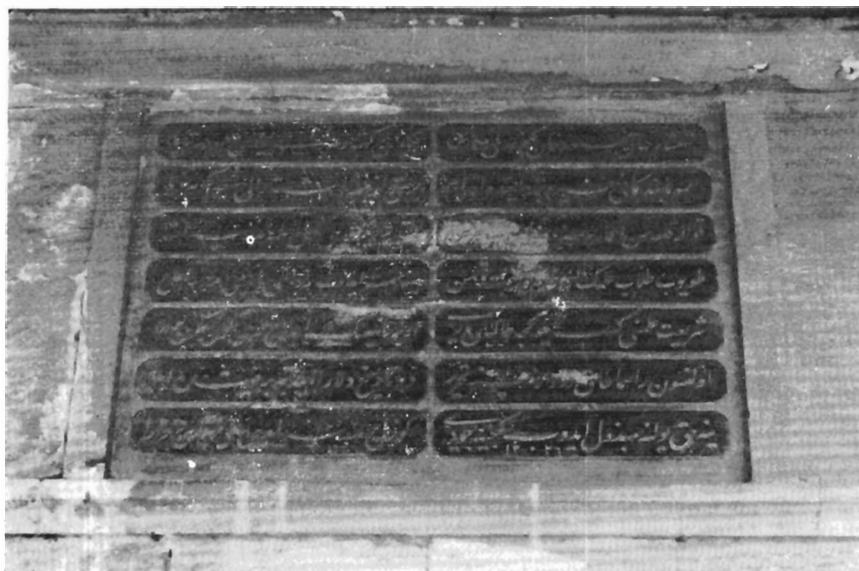
β. Γενικὴ άποψη τοῦ Külliye. Λυτικὴ ὅψη

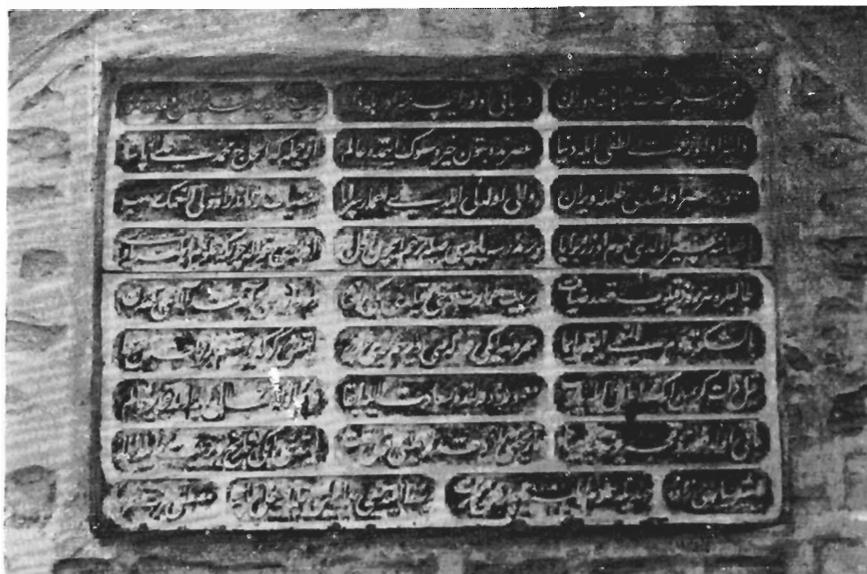
a. Κηρυγμή ἐπιγραφή τοῦ πόνου μετεσέ

β. Κηρυγμή ἐπιγραφή τοῦ μετέμπ

a. Κτητορική ἐπιγραφή τοῦ δεύτερου μεντρεσέ

β. Κτητορική ἐπιγραφή τοῦ ἵμαρέτ

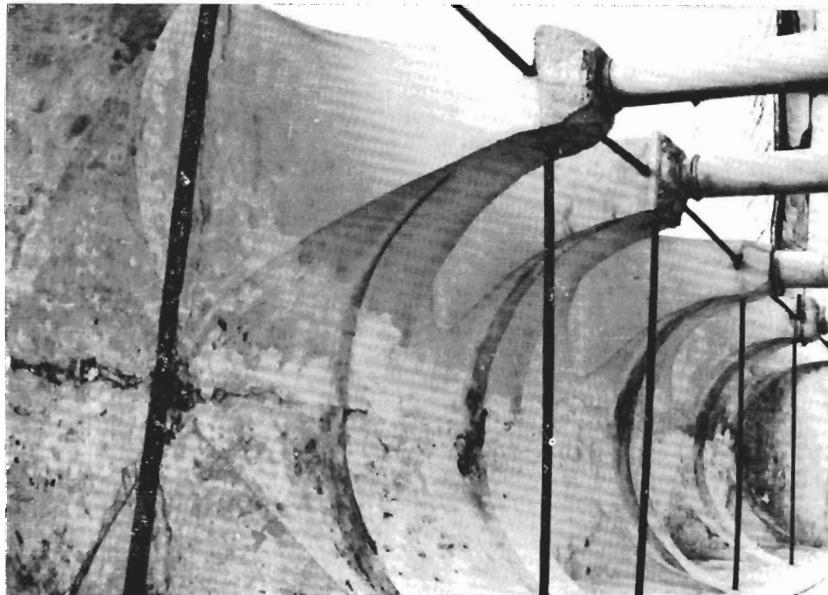
Plv. 4

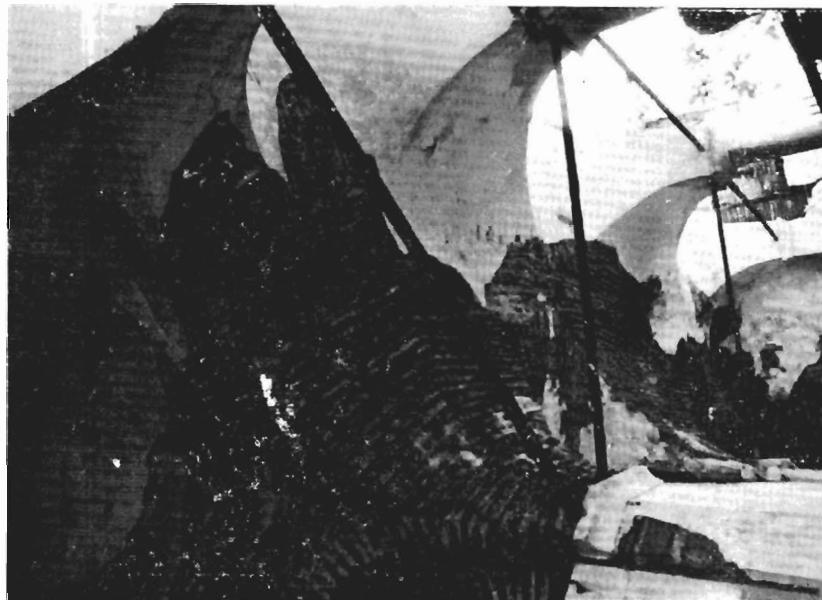
β. Ἀποφη τῆς αὐλῆς τῶν νέγοων χώρων

α. Γενεκή ἀποφη τῶν θόλων

β. Προώτος μεγιστεύς. Η στοά της Β' στάθμης

α. Λεπτομέρεια κατασκευής θόλου

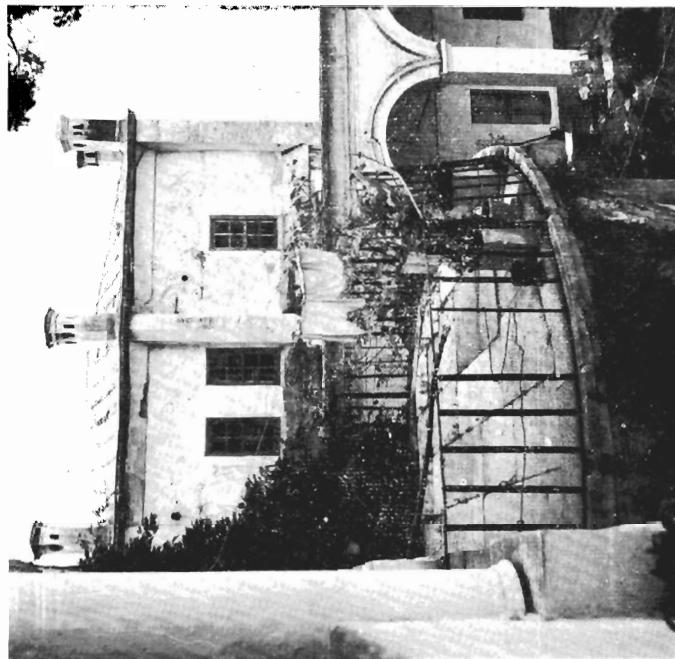
Πίν. 6

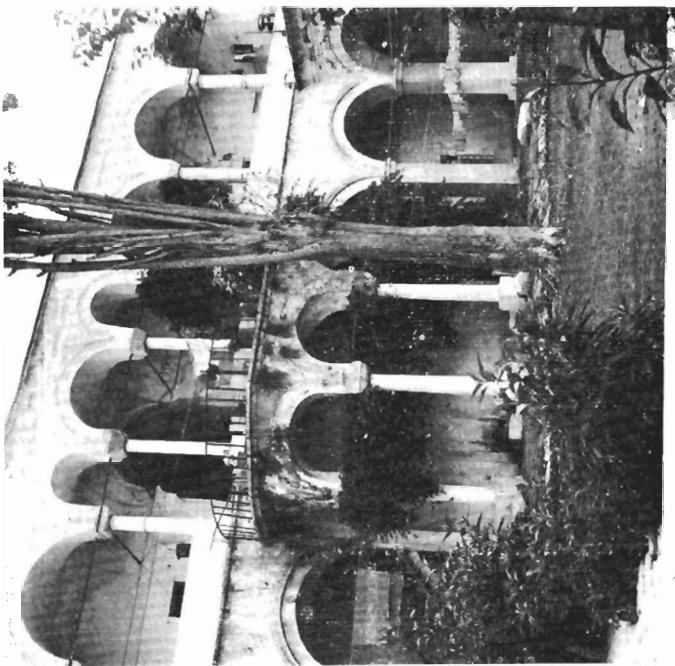
a. Ἀνατολικὴ ὁψη ἀπὸ τὴν ὁδὸν Πουλίδον

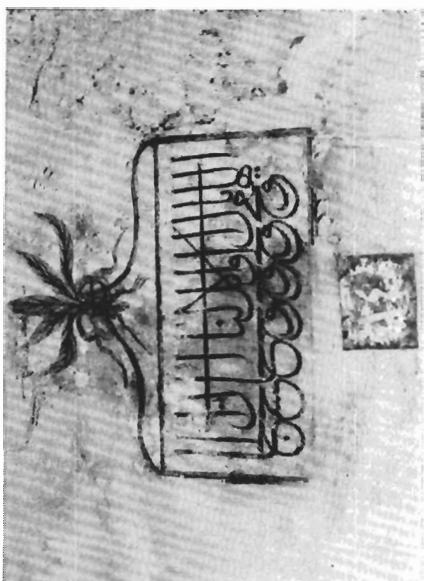
β. Πρώτος μεντρεσές. Ἡ κύρια εἴσοδος

*a. Πρότος μεντρεσές. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῶν δομάτων
καὶ τῆς δεξιαπλευρῆς*

*β. Πρότος μεντρεσές. Ἡ βεράντα τῆς Β' στύλης
καὶ βόρεια δύφη τῶν γναφέιων (πίσω)*

γ. Πρώτος μεντοσές. Ἡ ἐπιγραφή στο ἀνέθυνο
τοῦ βορειότερον δωματίου τῆς ἀνατολικῆς
πτέρυγας στή B' στάθμη

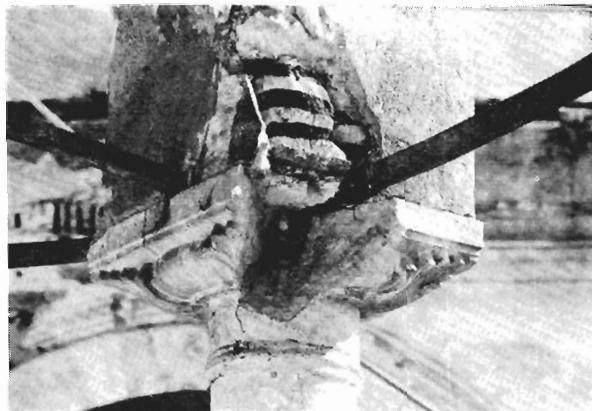
δ. Πρώτος μεντοσές. Ἡ ἐπιγραφή στὸ μέτωπο
τῆς νοτιοματίας

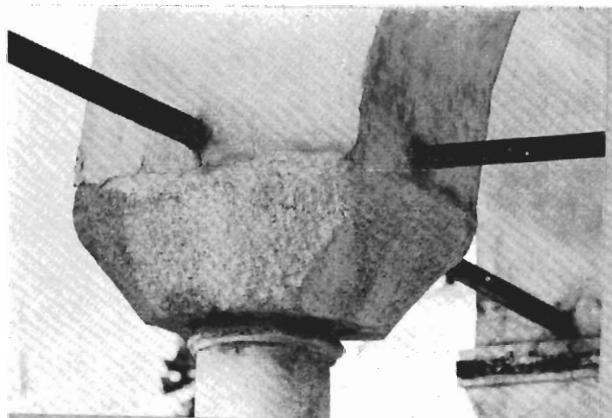
α. Πρώτος μεντοσές. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ δωματίου
τοῦ πρώτου καθηγητῆ

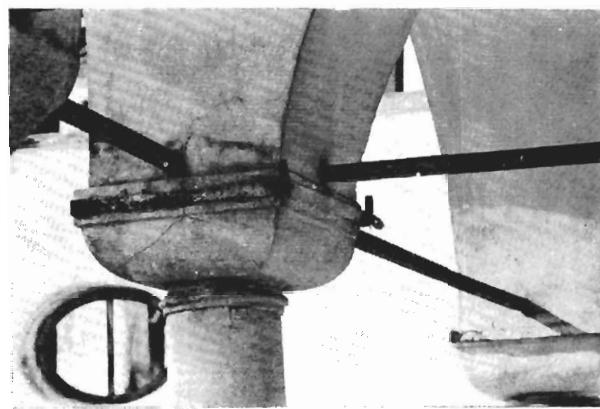
β. Πρώτος μεντοσές. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ χώρου
τῆς γνοματίας

*a. Πρῶτος μεντρεσές. Κιονόκρανο.
Διακρίνεται ὁ τρόπος σύνδεσης τῶν ἐλκυστήρων*

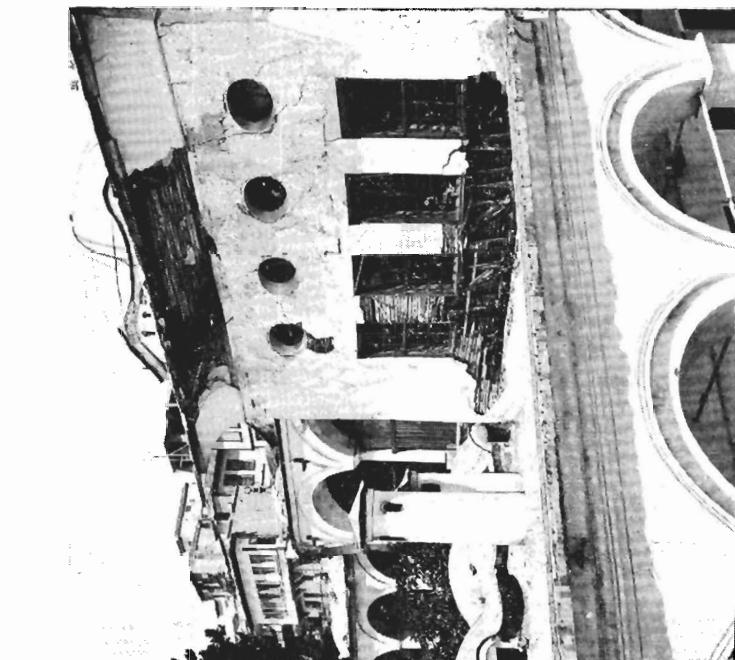

*β. Πρῶτος μεντρεσές.
Κιονόκρανο τῆς στοᾶς στὴ Β' στάθμη*

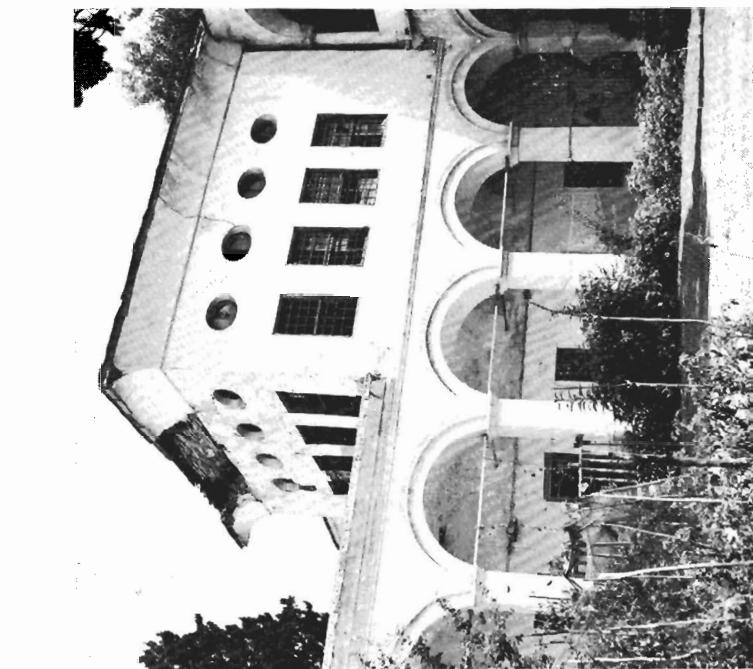

*γ. Πρῶτος μεντρεσές.
Κιονόκρανο τῆς στοᾶς στὴ Β' στάθμη*

Πίν. 10

β. Το νεότερο dershane το 1969. Λιτανή σημη

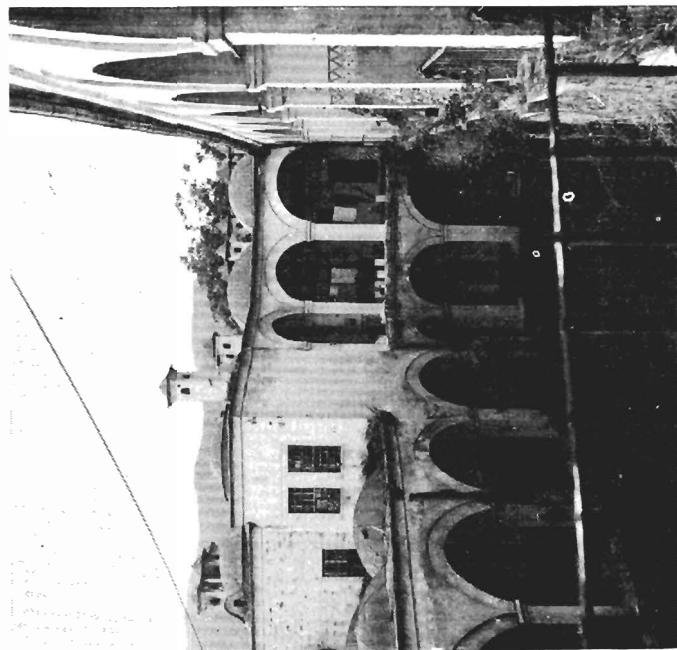
α. Το νεότερο dershane το 1969. Νότια σημη

a. Τὸ μιχρὰμπ τοῦ νεότερον dershane τὸ 1980

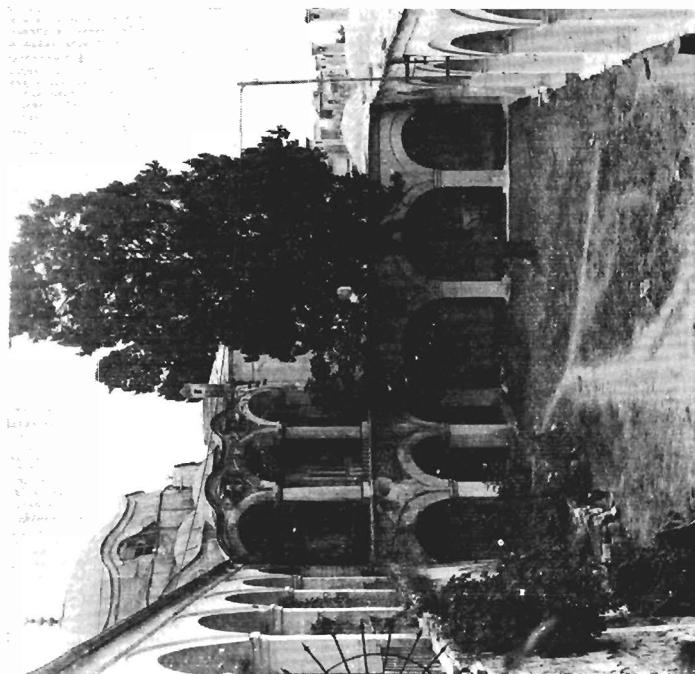

β. Τὸ νεότερο dershane τὸ 1980

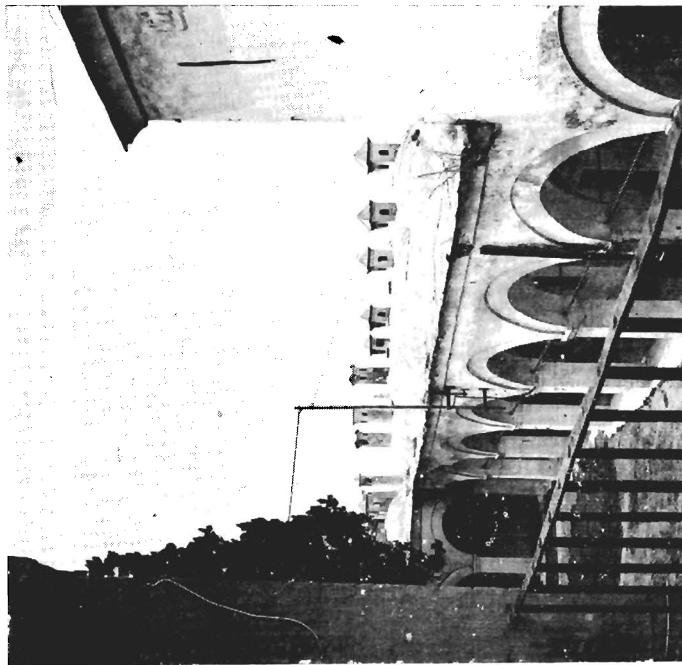
β. Λεύτερος μεντρεσές.

**H βόρεια πτέρυγα τῶν δωματίων ἀπὸ τῆς αὖλης*

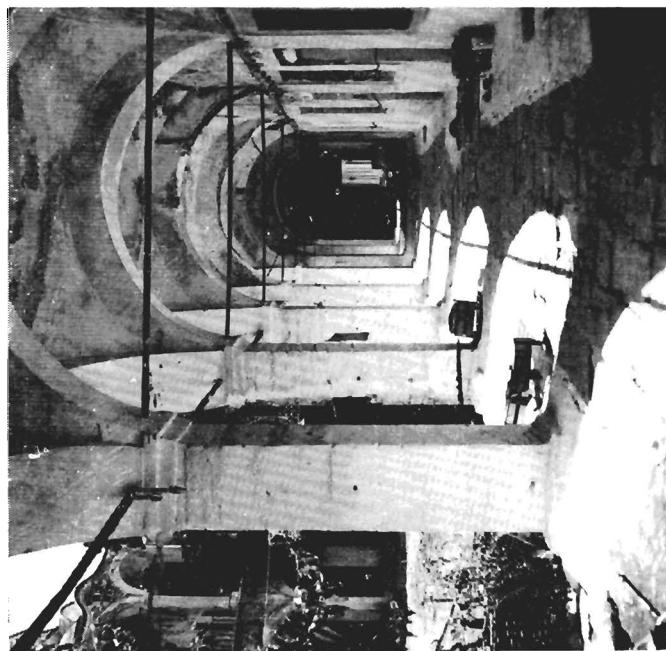

α. Λεύτερος μεντρεσές.

**H νότια πτέρυγα τῶν δωματίων ἀπὸ τῆς αὖλης*

a. Λεύκος μεντσές. Η στοά τῆς δυτικῆς πλέονγας

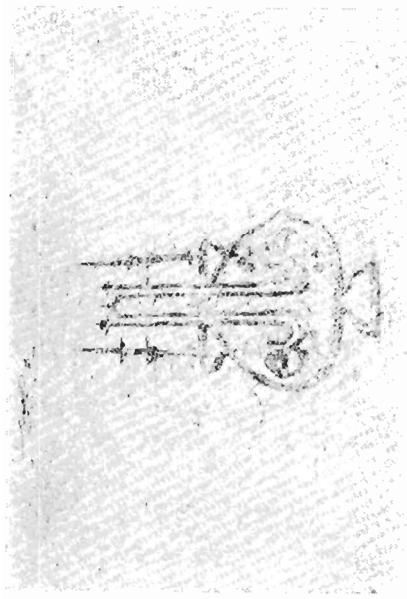
*β. Λεύκος μεντσές.
Αποψη τῆς δυτικῆς πλέονγας τῶν δοματίων*

β. Ἰμαρέτ. Ἡ ἐπιγραφή τῆς ἀποθήκης τῶν τοσφύλων

δ. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ δωματίου τοῦ ἴμαρέτ

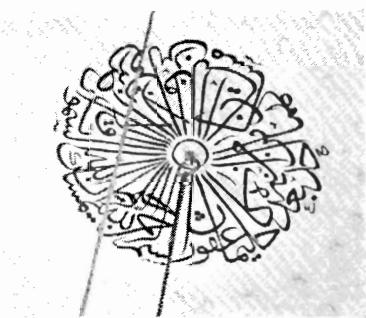
α. Λεύτερος μεντορεσές. Ιακωσιμητικὸ μοτίβο

γ. Ἡ ἐπιγραφὴ τῶν Γραφείων τοῦ ἴμαρέτ

a. Κόρια εἰσοδος του ḫμαρέτ (ΚΛ 1919)

β. Dershane. Ἡ ἐπιγραφὴ στὸ θόλο

γ. Παραπεταμένη ἐπιγραφὴ

α. Λεύτερος μεντρεσές. Τὰ ἀνοίγματα τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας
τῶν δωματίων ἀπὸ τὴ στοὰ

β. Λεπτομέρεια κατασκευῆς θόλου καὶ ἀνοίγματος

*α. Λεύτερος μεντρεσές. Ἡ ἀνατολικὴ ὅψη μὲ τὸ κύριο dershane
καὶ τὰ μεταγενέστερα καταστήματα ἀπὸ τὴν ὁδὸν Ποντίδον*

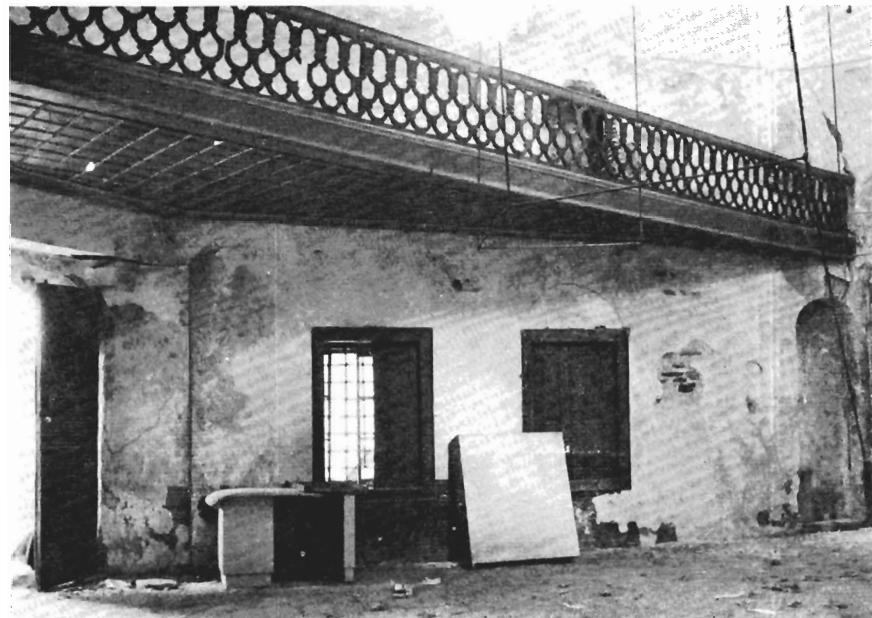

β. Τὸ κύριο dershane

Ilrv. 18

ο. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ dershane - Τὸ μιχρὰμπ

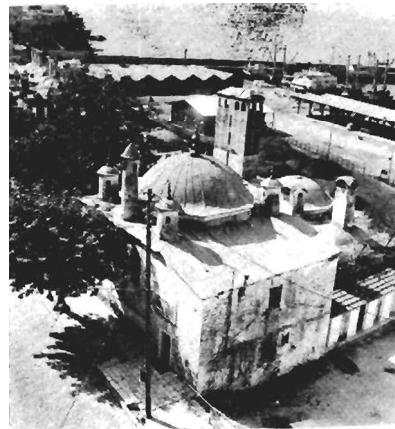
β. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ dershane

a. Ἀποψη τοῦ μεκτέμπ απὸ τὴν ὁδὸν Πουλίδον

β. Τὸ μεκτέμπ καὶ ἡ εἰσόδος τοῦ ἵμαρετ
(πίσω)

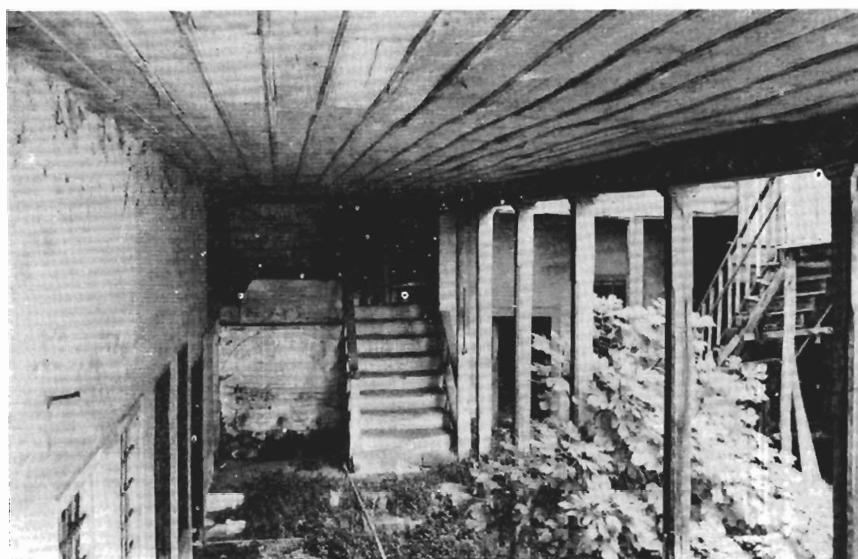

γ. Ἀποψη τοῦ μεκτέμπ καὶ τοῦ
ἵμαρετ

Πίν. 20

a. Ἡ δυτικὴ ὅψη τῶν Γραφείων τοῦ ἴμαρετ

β. Ἀποψη τῆς αὐλῆς τῶν Γραφείων τοῦ ἴμαρετ

γ. Τὸ χαριάτι-διάδρομος τῶν Γραφείων καὶ ἡ ἐπιγραφὴ

ὅταν ὑπερυψώθηκε τὸ ξύλινο πιὰ δάπεδο, στηρίζεται πάνω στὸν ἀνατολικὸν τοῖχο τοῦ χώρου τῶν φούρνων καὶ στοὺς τοίχους τῆς ἀποθήκης. Καλύπτεται μὲν μεγάλο σφαιρικό θόλο, τοῦ ὅποιου τὰ φορτία μεταφέρονται στοὺς τοίχους μέσω τεσσάρων σφαιρικῶν τριγώνων. Στὶς γωνίες τῆς στέγης ὑπάρχουν τέσσερις πυργίσκοι¹, περισσότερο ψηλοὶ καὶ λεπτοὶ ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους τοῦ μεστζίτ μὲν αλεμ στὴν κορυφὴ τους παρόμοια μὲν αὐτὸν μεγάλου θόλου. Στὸ ἐσωτερικὸν τῆς μεγάλης αἴθουσας κατασκευάστηκαν ξύλινα πρόχειρα χωρίσματα γιὰ τὴν ἔξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν τῆς οἰκογένειας ποὺ κατοικοῦσε ἐδῶ μέχρι τὸ 1975 περίπου. Ἀκόμα κατεδαφίστηκε τὸ τζάκι ποὺ ὑπῆρχε στὸ μέσο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἀλλὰ στὴ στέγη ὑψώνεται ἀκόμα ἡ καμινάδα του.

“Ολοὶ οἱ χῶροι τοῦ Ἰμαρέτ φωτίζονται μὲ παράθυρα ποὺ ἀνοίγονται στὶς ὄψεις πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν αὐλὴν. Οἱ δύο ἀκραῖοι χῶροι τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εἶχαν ἀπὸ ἕνα παράθυρο καὶ ὁ μεσαῖος εἶχε σὲ ἀρχικὴ φάση δύο. Ὁ ἀποθηκευτικὸς χῶρος τῆς βόρειας πλευρᾶς ἔχει δύο μικρὰ ἀνοίγματα μὲ σιδεριές μόνο, χωρὶς κουφώματα, γιὰ νὰ ὑπάρχει συνεχὴς ἀερισμός. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πλευρικὰ αὐτὰ παράθυρα στὸ βόρειο καὶ νότιο χῶρο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὑπάρχει ἐπιπλέον σὲ κάθε θόλο καὶ ἀπὸ ἕνα μικρὸ φωτιστικὸ ἀνοίγμα (πίν. 16β). Τὸ μεκτὲμπ φωτιζόταν ἀρχικὰ μὲ ἔξι ὀρθογώνια παράθυρα, ἀπὸ τρία στὴ δυτικὴ καὶ νότια ὅψη.

Τὸ Ἰμαρέτ, ἀπομονωμένο ἀπὸ τὸν περίγυρό του, δὲν εἶχε στὴν πρώτη περίοδο καθόλου ἀνοίγματα στὶς ἐξωτερικές του ὄψεις. Ἡ δυτικὴ ὅψη πρὸς τὸ λιμάνι, μπροστὰ ἀπὸ τὴν ὅποια ὑπάρχει ἐξώστης ἀνισου πλάτους σὲ συνέχεια τοῦ ἐξώστη τοῦ νεότερου μεντρεσὲ καὶ μέχρι τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς ἀντιστηρίξεως, διασκεδάζεται μὲ τὶς παραστάδες στὴν προέκταση τῶν διαχωριστικῶν τοίχων, καθὼς καὶ μὲ τὸ τεταρτοκυκλικῆς διατομῆς γεῖσο. Τὰ τέσσερα παράθυρα, ποὺ εἶναι τοποθετημένο ἀνὰ ἕνα σὲ κάθε μεσοδιάστημα μεταξὺ τῶν παραστάδων καὶ ἀντιστοιχοῦν ἀπὸ ἕνα σὲ καθένα ἀπὸ τοὺς ἀκραῖους χώρους καὶ δύο στὸ μεσαῖο, εἶναι νεότερα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν πρόχειρη διάνοιξή τους, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸν ποὺ φωτίζει τὸ χῶρο τῶν φούρνων, τοῦ ὅποιου τὸ ἀνοίγμα ἔχει κάπως περιοριστεῖ. Ἡ ἀνατολικὴ ὅψη, ποὺ ἔχει ὑποστεῖ καὶ τὶς περισσότερες ἐπεμβάσεις, εἶναι ὀργανωμένη σὲ δύο ἐπιμέρους τμήματα ποὺ ἀποτελοῦνται τὸ ἕνα ὀπὸ τὸ μεκτὲμπ καὶ τὸ ἄλλο σὲ συνέχεια τοῦ πρώτου ἀπὸ τὸν τοῖχο περίφραξης. “Ολα τὰ ἀνοίγματα τῆς ὅψης

ὅ.π., 77, σ. 217, σχ. 208, 297 σχ. 287, καὶ M. S ö z e n, Türk..., ὅ.π., σ. 68, σχ. 162, σ. 315, σχ. 730. Ἐπιπλέον γιὰ τὸν τρόπο λειτουργίας τους βλ. E. W. L a n e, Manners..., ὅ.π., 61-64, καὶ H.A.R. G i b b - H. B o w e n, ὅ.π., τ. 1₂, σ. 140 κ.έ.

1. Ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς πυργίσκους φέρει περιμετρικὰ ἀπὸ τέσσερις μικρὲς ὀπὲς ἐξαερισμοῦ.

αὐτῆς εἶναι ἐπίσης μεταγενέστερα. Τὰ δύο τοξωτὰ παράθυρα τοῦ μεκτὲμπ στὸ μεσοδιάστημα τῶν τριῶν παραστάδων εἶναι νεότερα διαφορετικῆς κατασκευῆς, διαστάσεων καὶ μορφῆς τῶν παραθύρων τῶν ἄλλων ἔψεων. Ὁ τοῖχος περιφράξεως ποὺ διακόπτεται ἀπὸ τὶς δύο νεότερες εἰσόδους ἔχει πάνω ἀπὸ τὴν τριπλὴν κύρια πρόσβασην ἐπίστεψη ποὺ διαγράφεται κλιμακωτὰ μὲ καμπυλωμένες τὶς γωνίες καὶ κορυφώνεται στὸν ἄξονα τῆς κεντρικῆς θύρας σὲ ἀσύμμετρη διάταξη. Ἡ διαμόρφωση αὐτὴ διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ποὺ γινόταν μὲ μιὰ μόνο τοξωτὴ ὑπερύψωση πάνω ἀπὸ τὴν κύρια εἴσοδο. Συναντιέται κι ἐδὴ ἡ ἴδια ἀντίληψη ἐνσωμάτωσης τῆς καμπύλης ὅπως καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ συγκροτήματος. Στὴ βόρεια ὅψη τοῦ μεκτὲμπ¹ ἔχουν ἀνοιχτεῖ πρόχειρα δύο παράθυρα σὲ ἀσύμμετρη μεταξύ τους διάταξη, ποὺ φωτίζουν τὸν προθάλαμο στὶς δύο στάθμες του. Δύο ἀκόμη μικρὰ παράθυρα ἔχουν ἀνοιχτεῖ στὴ δυτικὴ ὅψη του, ποὺ φωτίζουν ἀνὰ ἔνα τὰ ἀποχωρητήρια τοῦ ἰσογείου καὶ ἐπιπλέον ἔνα τρίτο τὸν προθάλαμο τοῦ ὁρόφου.

Ἡ κατάσταση στὴν ὅποια διατηροῦνται καὶ αὐτὰ τὰ κτίσματα εἶναι παρόμοια μὲ τῶν ὑπολοίπων.

δ. Τὰ γραφεῖα τῆς διεύθυνσης

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τμῆμα τῆς νότιας ὅψης τοῦ παλαιότερου μεντρεσὲ καὶ τῆς ἀνατολικῆς τῶν ὑγρῶν χώρων τοῦ συγκροτήματος κτίστηκαν τὰ «Γραφεῖα τοῦ Ἰμαρέτ», ὅπως σημειώνεται μὲ ἑλληνικὰ στοιχεῖα σὲ πρόχειρη μεταλλικὴ ἐπιγραφὴ τοποθετημένη στὴν καλοσχηματισμένη μικρὴ ἐσοχὴ πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο τῆς κυρίας εἰσόδων. Στὴν ἴδια πινακίδα ἀπὸ πάνω ἀναγράφεται μὲ παλιὰ τουρκικὴ γραφὴ: Διεύθυνση τοῦ ἀγαθοεργοῦ Ἰμαρέτ-imaret-i hayriye dairesi, ἐνῶ ἀπὸ προγενέστερη γραφὴ διακρίνονται ἀκόμα οἱ λέξεις «Διεύθυνσις Αἰγυπτιακῶν Βασιλικῶν Βακουφίων» (πίν. 14γ).

Τὰ γραφεῖα πρέπει νὰ κτιστηκαν τὴν ἐποχὴ ποὺ στέλνεται ὁ πρῶτος mündür ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο², δηλαδὴ λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα καὶ σχεδὸν τὸν ἴδιο χρόνο ποὺ κατασκευάστηκε τὸ δεύτερο μεστζίτ μὲ τὸ δόποιο παρουσιάζει ὁμοιότητες στὴν κατασκευή. Οἱ χῶροι τῆς διεύθυνσης ἀναπτύσσονται σὲ σχῆμα Γ στὴ βόρεια καὶ ἀνατολικὴ πλευρὰ μιᾶς τραπεζοειδοῦς αὐλῆς μέσων διαστάσεων $10,00 \times 12,50$ μ. σὲ δύο ἐπίπεδα μὲ χαγιάτι μπροστά τους, ἐνῶ οἱ δύο ἄλλες πλευρές της περιφράζονται μὲ πέτρινο τοῖχο ποὺ φτάνει μέχρι τὸ ὕψος τοῦ ὁρόφου. Ἀργότερα μέσα στὴν αὐλὴν πάνω στὸ νότιο

1. Τμῆμα τῆς κρύβεται πίσω ἀπὸ πρόχειρα γειτονικὰ κτίσματα, ἀπὸ τὰ ὅποια αὐτὸς ποὺ βρισκόταν δίπλα στὸ δρόμο ἔχει κατεδαφιστεῖ. Διακρίνονται ἀκόμα τὰ ἵχνη τῆς δίριχτης στέγης του πάνω στὸ σοβά.

2. Βλ. παραπάνω, σ. 208, σημ. 7.

καὶ δυτικὸ τοῖχο τῆς περίφραξης καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα τῶν γραφείων καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρά της κτίστηκε πρόχειρη ξύλινη κατασκευή, ὑπερυψωμένη κατὰ 4,00 μ. (πίν. 20α) ἀπὸ τὸ ἔδαφος, ποὺ χρησίμευε τὰ τελευταῖα χρόνια ὡς κατοικία τοῦ φύλασκα¹. Ἡ κύρια πρόσβαση στοὺς χώρους τῆς διεύθυνσης γίνεται ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ δύνη στὸ δεύτερο ἐπίπεδο, ἐνδ̄ μιὰ δεύτερη εἰσόδος στὸ μέσο τοῦ νότιου τοίχου διδηγοῦσε ἄλλοτε, ἀπὸ ἔνα δευτερεύοντα δρόμο, στὴν αὐλή. Ἀλλαγὴς στὴ ρυμοτομίᾳ τῆς περιοχῆς ἔχουν ἀποκλείσει ἐδῶ καὶ ἀρκετὸ καιρὸ τὴ δυνατότητα λειτουργίας αὐτῆς τῆς εἰσόδου².

Τὰ γραφεῖα καλύπτονται μὲ τετράριχτη ξύλινη στέγη ποὺ παρακολουθεῖ τὸ σχῆμα τῆς κάτοψης καὶ ἐπενδύεται μὲ μολυβδόφυλλα. Οἱ τοῖχοι τοῦ ἴσογείου εἰναι κτισμένοι κατὰ τὸ συνήθη τρόπο δόμησης τῶν σπιτιῶν τῆς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ μὲ χατίλια, πάχους 0,80 μ., καὶ τοῦ δρόφου μὲ τσατμά καὶ φέρουν δλοι ἐπίχρισμα. Ἀπὸ ὀργολιθοδομὴ εἰναι ἐπίσης κατασκευασμένος καὶ ὁ ἔξωτερικὸς τοῖχος τοῦ δρόφου πρὸς τὸ δρόμο καὶ οἱ ἄρμοι καλύπτονται μὲ παχὺ στρῶμα κονιάμυτος ποὺ ἀφήνει ἐμφανὲς μικρὸ μέρος τῆς πέτρας. Καμπυλωμένα γεῖσα κατασκευασμένα ἀπὸ μπαγδατὶ περιτρέχουν τὸ κτίσμα, καὶ τὸ γεῖσο μόνο τοῦ ἔξωτερικοῦ τοίχου πρὸς τὸ δρόμο σχηματίζεται μὲ λίθινς κατὰ τὸ ἐκφορικὸ σύστημα. Τὰ ἐγκάρσια δοκάρια τοῦ πατώματος καὶ τῆς στέγης στηρίζονται ἀντίστοιχα

1. Τὸ κτίσμα αὐτὸ ἀπλὸ σὲ διάταξη ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς χώρους σὲ σειρὰ μὲ διάδρομο μπροστά τους. Εἶναι κατασκευασμένο μὲ μπαγδατὶ καὶ καλύπτεται μὲ ξύλινη στέγη ἐπενδυμένη σήμερα μὲ γαλλικὰ κεραμίδια. Δὲν εἰναι γνωστὴ πάντως ἡ χρήση ποὺ είχε τὸν πρῶτο καιρό, δηλαδὴ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα. Πρόσφατες μετασκευές (≈1950) ἔχιναν στὰ ἀνοίγματα τῆς δυτικῆς καὶ νότιας δύνης.

‘Ακουμπισμένη πρόχειρα σὲ ἔνα παράθυρο τοῦ κτίσματος αὐτοῦ βρέθηκε μία μαρμάρινη πλάκα μὲ ἐπιγραφὴ (πίν. 15γ), τῆς οποίας δὲν εἰναι γνωστὸς ὁ τόπος προέλευσης. Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ διαβάστηκε ἀπὲ τὸν Ali Alparslan:

صاحب الخبرات صدر اسحق احمد رشيد
اهدای ابیق احمسر کان سلحدار
احمد نوری آغا مسلم قوله و مدیر
[عوشق] محافظ جزیره طائوز
۱۳[۲]۷

‘Ο ἰδρυτὴς τοῦ ἀφιερώματος, ὁ προηγούμενος *sadr Ahmet Reşit* πασᾶς

.....(;)

ὁ *Ahmet Nuri* ἀγάς, ὁ *müteselliim* τῆς Καβάλας καὶ διευθυντὴς

Ἐν्धαριστίες. ‘Ο *muhibiz* τοῦ νησιοῦ Θάσου, ἔτος (1928;) E13[4]7.

2. Τὸ ἀνώφλι τῆς θύρας αὐτῆς ἔχει ἐνισχυθεῖ μὲ σιδηροδοκὸ καὶ ξύλινα δοκάρια. Οἱ ἐνισχύσεις αὐτὲς πρέπει νὰ ἔχιναν, ὅταν κατασκευάστηκε τὸ νέο κτίσμα ποὺ κατέλαβε τὴν αὐλή.

στοὺς πέτρινους τοίχους τοῦ ίσογείου καὶ στοὺς τοίχους ἀπὸ τσατμὰ τοῦ δρόφου, καθὼς καὶ στὰ ἔντεκα ξύλινα ὑποστυλώματα τοῦ χαγιατιοῦ, διατομῆς 20×20 ἑκ. ποὺ ἐκτείνονται στὰ δύο ἐπίπεδα. Τὰ ὑποστυλώματα τοῦ χαγιατιοῦ στὸν δροφό ἔχουν ἐπιπλέον τόξα ἀπὸ σιγμοειδεῖς καμπύλες μὲ ἐπίπεδο τὸ μεσαῖο τμῆμα τους, τὰ δόποια εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ μπαγδατί. Μεταξύ τῶν στηριγμάτων ὑπάρχει σιηθαῖο ἀπὸ μικρὰ ξύλινα κολονάκια.

”Ολοι οἱ χῶροι τοῦ ίσογείου βλέπουν στὸ χαγιάτι. Κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς ἐκτείνεται ἐπιμήκης χῶρος ($4,50 \times 12,30$ μ.), ποὺ ἀργότερα ὑποδιαιρέθηκε μὲ ξυλότοιχο σὲ δύο ἄνισα μέρη καὶ ἔχει στὰ δύο ἄκρα του ἀπὸ μία δίφυλλη θύρα εἰσόδου. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ὑπάρχουν ἄλλα δύο δωμάτια, ἐνῶ τὴ βορειοχαντολικὴ γωνία καταλαμβάνουν οἱ ὑγροὶ χῶροι μὲ τὰ δύο ἀποχωρητήρια¹ ποὺ λειτουργοῦν μέσω κοινοῦ προθαλάμου, καθὼς καὶ στὴ συνέχεια ἡ μικρὴ δεξαμενὴ νεροῦ. Δίπλα τους βρίσκεται ξύλινη σκάλα ὑπόδου ποὺ συνδέει τὰ δύο ἐπίπεδα.

Στὸν ἕρωφ ἔχουν σημειωθεῖ ἀρκετὲς ἀλλαγές ποὺ τοποθετοῦνται τὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ τελευταίου αἰώνα, ὅταν οἱ χῶροι τῆς βόρειας πλευρᾶς χρησιμοποιήθηκαν ως κατοικί τοῦ τελευταίου Αἰγύπτιου διευθυντῆ τοῦ Ἰμαρέτ². Τὸ χαγιάτι ποὺ ἐκτεινόταν σὲ σχῆμα Γ κλείστηκε μὲ τζαμωτό. Συγχρόνως τμῆμα τῆς κυρίας εἰσόδου ἀπομονώθηκε ώς προθάλαμος, μὲ τοῖχο ἀπὸ τσατμὰ καὶ κλείστηκε τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ χαγιατιοῦ, ποὺ ἦταν πλέον διάδρομος. ”Ενα τμῆμα του ἀπομονώθηκε πρόχειρη ἐπιγραφὴ μὲ sura ἀπὸ τὸ Κοράνι³ (πίν. 20γ). Στὴ βόρεια πλευρὰ οἱ παρατιθέμενοι σὲ σειρὰ τρεῖς χῶροι μὲ ὀνεξαρτητὴι

1. Στὸν προθάλαμο κατασκευάστηκε πρόχειρο νεότερο χώρισμα.

2. Ο τελευταῖος διευθυντῆς τοῦ Ἰμαρέτ ἦταν ὁ Χουσεῖν Φάχμι μπέης, βλ. τοπικὴ ἐφημ. «Πρωινά Νέα», 9-10-1934, ποὺ πρέπει νὰ ἐγκαταστάθηκε ἐδῶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θάσου, τὴν περίοδο ποὺ ἡ Αἴγυπτος ἐξακολουθοῦσε νὰ εἰσπράττει φόρους ἀπὸ τὸ νησί καὶ ὅπου παρέμ·ινε, ὅπως λέγεται, μέχρι τὸ θάνατό του (1950 περίπου).

3. Ἡ ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς ἔγινε ἀπὸ τὸν Haşan Pacaman καὶ εἶναι:

Ka'lellahü tea'la innema yahsellahē min ibadihil ulemaü
Ve Kale seyyidül mürseliyn: ütlübül ilme velev bissiyin-i
Ve Kale altyyün RA. Allimu ebnæküm liennehüm mahlukuunę
lizemanın gayri zemaniküm.

”Ο Θεός εἶπε: Οἱ μόνοι ἀπὸ τοὺς δούλους του ποὺ φοβοῦνται τὸ Θεό δεῖναι οἱ ulema. ”Ο Κύριος τῶν προφητῶν εἶπε: νὰ ζητᾶς τὴ γνώση ἐστω καὶ ἀν εἶναι στὸ Σινά. ”Ο Ἀλὶ εἶπε: Νὰ διδάσκετε τὰ τέκνα σας γιατὶ αὐτὰ δημιουργήθηκαν γιὰ καιροὺς ἀλλιώτικους ἀπὸ τοὺς δικούς σας.

Σήμερα, καθὼς ἦταν γραμμένη πάνω σὲ χαρτί, τὸ ὅποιο ἔχει πέσει, ἔχει σχεδόν καταστραφεῖ.

ἀρχικὰ δίφυλλη θύρα εἰσόδου ἀπέκτησυν καὶ ἐσωτερικὴ ἐπικοινωνία μεταξύ τους μὲ τὴν ἀποκοπὴν τμήματος τοῦ μεσαίου δωματίου καὶ τῇ δημιουργίᾳ διαδρόμου. Ἀπὸ τοὺς δύο χώρους τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ὁ νοτιότερος λειτουργοῦσε, ὅπως ἀναφέρεται σὲ μειαλλικὴ πινακίδα τοποθετημένη στὸ ὑπέρθυρό του, ὡς δωμάτιο τῶν «δασκάλων» ^١. Ἐδῶ πρέπει νὰ στεγαζόταν ἡ τεχνικὴ ὑπηρεσία τοῦ βακουφιοῦ. Ἀκόμα καὶ σήμερα ὑπάρχουν ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια κατασκευῶν καὶ ἀρχειακὸς ὄλικός². Ἀργότερα ὁ χῶρος αὐτός, σύμφωνα μὲ δεύτερη πινακίδα τοποθετημένη ἀπὸ πάνω στὴν ἴδια θέση, χρησιμοποιήθηκε ὡς δωμάτιο τῶν κλητήρων ^٣.

Ο ὅλος χῶρος, δ βορειότερος, ὅπως ἀναγράφει ἀντίστοιχη πινακίδα, ἦταν δωμάτιο τοῦ διευθυντῆς ^٤ (πίν. 14δ). Στὴ βορειοανατολικὴ γωνία βρίσκονται οἱ χῶροι ὑγιεινῆς, ὅμοιας διάταξης μὲ αυτὴν τοῦ ἰσογείου, ἔχουν δῆμως ἀστέγυστο προθάλαμο καὶ πρόσβαση ἀπὸ τὸ κεντρικὸ πέρασμα τῆς εἰσόδου. Ὄταν οἱ χῶροι τῆς κατοικίας τοῦ διευθυντῆς συνδέθηκαν καὶ ἐπεκτάθηκαν στὰ δύο γειτονικὰ δωμάτια τοῦ μεντρεσὲ ποὺ χρησιμοποιήθηκαν τὸ ἔνα ὡς σάλα καὶ τὸ δεύτερο ὡς μαγειρεῖο, ὅπως ἔχει ἥδη ἀναφερθεῖ, οἱ ὑγροὶ χῶροι δέχτηκαν μετατροπὲς καὶ ὁ ἔνος λειτούργησε πλέον ὡς πέρασμα.

Τὰ γραφεῖα εἶναι καὶ αὐτὰ στραμμένα πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν αὐλὴν ἔχοντας πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴν τυπικὴν διάταξην τῶν σπιτιῶν τῆς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ ἐλεύθερη ὅψη τοῦ βόρειου ἐπιμήκους χώρου εἶναι διάτρητη ἀπὸ πέντε ἰσομεγέθη παράθυρα μὲ ξύλινο πλαίσιο⁵. Δύο δῆμοια ἀνοίγονται στὸν τοῖχο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ποὺ φωτίζουν τὸ ἔνα τὸ νοτιότερο χῶρο καὶ τὰ δύο τὸ βορειότερο. Στὸν δρόφο οἱ χῶροι τῆς βόρειας πλευρᾶς φωτίζονται ἀπὸ ἕπτὰ

1. Πολλὲς φορὲς οἱ ἀρχιτέκτονες ὄνομάζονταν *mwallim*, βλ. L. A. M a y e r, Islamic Architects and their Works, Genève 1956, 27.

2. "Ολο αὐτὸ τὸ ὄλικὸ ἔχει σφραγιστεῖ ἀπὸ τὴν Αἰγυπτιακὴν Κυβέρνησην καὶ δὲν εἶναι προσιτό, παρ' ὅλες μάλιστα τὶς προσπάθειες τῆς Ἐφορείας Κλασικῶν καθὼς καὶ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας. Θά μποροῦσε νὰ ἀναφερθεῖ ἀποσπασματικὰ σύμφωνα μὲ στοιχεῖα ἀπὸ παλαιότερη ἐπίσκεψη διτὸ ὑπάρχουν σχέδια ἐπισκευῆς ἐργοστασίου στὴ Θάσο ποὺ ὑπογράφονται τὸ 1902 ἀπὸ τὸν J. B. Puget fils στὴ Μασσαλία. Τὸ 1910 ὡς ἀρχιτέκτων τοῦ Ἰμαρὲτ ὑπογράφει ὁ E. V idory καὶ τὸ 1912 τὰ σχέδια τοῦ Μεγάρου τοῦ Ἰμαρὲτ ποὺ συντάσσονται στὸ Κάιρο ὑπογράφει ὁ A. Lasciac Bey ὡς ἐπικεφαλῆς ἀρχιτέκτων τοῦ παλατιοῦ τοῦ χεδίβη. Ὑπάρχουν ἀκόμα ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια σπιτιῶν τῆς συνοικίας τῆς Παναγίας καὶ τῆς Θάσου.

3. "Ολα τὰ παράθυρα ἔχουν σιδεριές ποὺ διαφέρουν σὲ μορφὴ ἀνάλογα μὲ τὸ χρόνο κατασκευῆς τους. Πάντως οἱ διατομές τῶν σιδεριῶν τους εἶναι πολὺ πιὸ λεπτὲς καὶ ἡ κατασκευὴ τους πιὸ εὐτελῆς ἀπὸ αὐτές τῶν μεντρεσέδων.

Ισομεγέθη παράθυρα. Τὰ ἀνοίγματα τῆς ἀνατολικῆς διευρύνθηκαν γιὰ τὸν ἐπαρκέστερο φωτισμὸ τῶν γραφείων, ὅταν ἡ αὐλὴ καταλήφθηκε ἀπὸ τὴ νεότερη κατασκευὴ καὶ κλείστηκε τὸ χαγάτι. Συγχρόνως μὲ τὶς ὑπόλοιπες ἀλλαγὲς τμῆμα τῆς στέγης τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου τῆς βόρειας πλευρᾶς ὑπερυψώθηκε γιὰ τὸν καλύτερο φωτισμὸ τοῦ σκοτεινοῦ πλέον αὐτοῦ χώρου¹.

Ἄρχικὰ δλες οἱ ἔξωτερικὲς ὅψεις δὲν είχαν καθόλου ἀνοίγματα καὶ οἱ χῶροι φωτίζονταν μὲ παράθυρα ποὺ ἔβλεπαν στὴν ἐσωτερικὴν αὐλὴν. Ἡ ἀνατολικὴ ὅψη πρὸς τὸ δρόμο διαρθρωμένη σὲ τρία κλιμακωτὰ ἐπίπεδα καὶ μὲ τὶς χαρακτηριστικὲς ἀποτμῆσεις στὶς γωνίες εἶχε ως μόνη διακοπὴ τὴ θύρα εἰσόδου. Πάνω ἀπὸ τὴν ἀπλὴ δίφυλλη θύρα μὲ τὸ τοξωτὸ ὑπέρθυρο προεξέχει ἔντονα στέγαστρο, δμοιας κατασκευῆς καὶ μορφῆς ὅπως τῶν ἄλλων κύριων εἰσόδων τοῦ συγκροτήματος. Τὰ δύο παράθυρα ποὺ φωτίζουν σήμερα τὰ γραφεῖα ἀνοίχτηκαν, ὅτινα σημειώθηκαν καὶ οἱ ὑπόλοιπες μετατροπές. Στὴ θέση τους καθὼς καὶ στὴν ἀντίστοιχη τοῦ ἰσογείου ὑπῆρχε τζάκι, ὅπως δηλώνουν οἱ δύο διπλὲς καμινάδες, ποὺ ἔξακολουθοῦν νὰ ὑψώνονται στὴ στέγη πάνω ἀπὸ τὰ κάθε παράθυρο. Στὴ βόρεια ἐπίστης ὅψη οἱ τέσσερις φεγγίτες, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸν ἐπιμήκη χῶρο τοῦ ἰσογείου καὶ ἀνοίχτηκαν πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ μεντρεσέ, καθὼς καὶ τὰ ἵσαριθμα παράθυρα στοὺς ἀξονες τῶν πρώτων ποὺ φωτίζουν ἀνὰ δύο τοὺς χώρους τοῦ δρόφου, εἶναι δλα μεταγενέστερα. Στὴν ὅψη αὐτὴ ἀκούμπησαν καὶ οἱ τρεῖς καμινάδες τῶν γειτονικῶν δωματίων τοῦ μεντρεσέ ποὺ χρειάστηκε νὰ ὑπερυψωθοῦν κατὰ τὴ διάρκεια ἀνεγέρσεως τῶν γραφείων. Ἡ στενὴ δυτικὴ ὅψη πάνω ἀπὸ τὸν τοῖχο περίφραξης ἔχει ἐπίστης μεταγενέστερα παράθυρα ποὺ φωτίζουν τὰ τρία τὸ γωνιακὸ δωμάτιο καὶ τὰ ἄλλα δύο τὸ χῶρο ποὺ ἀποκόπηκε στὴν ἀπόληξη τοῦ χαγιατοῦ, διαδρόμου πλέον.

Σήμερα τὰ γραφεῖα εἶναι κλειδωμένα καὶ ἐλέγχονται ἀπὸ τὸ φύλακα τοῦ Ἰμαρέτ καὶ τοῦ σπιτιού τοῦ Μονχαμάν τοῦ Αλί. Τὸ ἀρχειακὸ ὑλικὸ ποὺ φυλάσσεται μέσα θὰ μποροῦσε νὰ προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ külliye, καθὼς καὶ στοιχεῖα γιὰ τὴ συνοικία τῆς Παναγίας καὶ κατασκευὲς στὴ Θάσο.

Τὸ Ἰμαρέτ τῆς Καβάλας, τὸ τόσο ἀξιόλογο αὐτὸ μνημεῖο² τῶν ἀρχῶν

1. Ἡ πρόχειρη κατασκευὴ τοῦ φωταγωγοῦ αὐτοῦ συντελεῖ στὴ γρήγορη καταστροφὴ τοῦ κτίσματος.

2. Μὲ ὑπουργικὴ ἀπόφαση τὸ Ἰμαρέτ χαρακτηρίστηκε ως ἱστορικῶς διατηρητέο μνημεῖο, βλ. Φ.Ε.Κ. B 44 (4-3-1954). Ἀργότερα μὲ δύο νέες ὑπουργικὲς ἀποφάσεις, Φ.Ε.Κ. B 280 (20-4-1970) καὶ Φ.Ε.Κ. B 696 (3-12-71) καὶ μία τρίτη ποὺ ἀντικατέστησε τὶς προηγούμενες, Φ.Ε.Κ. B 822 (22-8-1974) διλόκληρη ἡ χερσόνησος τῆς Παναγίας

τοῦ 19ου αἰώνα, θεωροῦμε δι τὴς πρωτεύουσας καὶ ἀπὸ ἐκεῖ πρέπει νὰ ἔρχεται μαζὶ μὲ τὸν καλλιγράφο ὁ ἀρχιτέκτονας καὶ οἱ βοηθοί του. Εἶναι σπάνιο δεῖγμα παρομοίων κτισμάτων στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ τὸ μοναδικὸ ποὺ διατηρεῖται σχεδὸν ἀκέραιο μὲ ἐλάχιστες μεταγενέστερες, δῆπος φάνηκε, ἐπεμβάσεις. Συγχρόνως εἶναι μνημεῖο ποὺ σφραγίζει τὴν ἐποχὴ του ἀφοῦ τόσο μεγάλης κλίμακας παρόμοια ἔργα δὲν πραγματοποιοῦνται πιὰ καὶ μάλιστα ἐκτὸς τῶν μεγάλων κέντρων. Σήμερα δύμας μένει ἔγκαταλειμμένο καὶ ἀφήνεται νὰ ἐρειπωθεῖ καὶ μόνο ἡ γερὴ κατασκευὴ τοῦ συγκροτήματος ἀντιδρᾶ στὸ χρόνο καὶ τὴν φθορά. Κύρια αἰτία γιὰ τὴ μὴ συντήρησή του, παρ' ὅλες τὶς συνεχεῖς προσπάθειες¹, ἥταν τὸ ἀνοικτὸ μέχρι πρόσφατα θέμα τοῦ διακανονισμοῦ τῶν βακουφιδῶν μεταξὺ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Αἰγυπτιακῆς κυβέρνησης. Ἡ συμφωνία ποὺ ὑπογράψηκε τὸ 1984 ὑπόσχεται δι τὴν γρήγορα θὰ λυθεῖ τὸ θέμα τῆς συντήρησης. Ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι δυνατὴ οὔτε ἡ ἀπλὴ ἐπίσκεψή του, ἀφοῦ ἔνα μεγάλο τμῆμα του χρησιμοποιεῖται γιὰ ἀποθῆκες τῶν γειτονικῶν καταστημάτων καὶ κλειδώνεται. Μέσα στὰ πλαίσια ἀναβίωσης καὶ τόνωσης τῆς παλιᾶς πόλης τῆς Καβάλας ποὺ εἶναι ἔνα σύνολο, τὸ δύοιο διατηρεῖ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ χαρακτηριστικά του, κτισμένο μάλιστα σὲ μιὰ θέση μὲ φυσικὴ διμορφιά, τὸ Ἰμαρέτ μαζὶ μὲ τὴν ἀκρόπολη καὶ τὸ κονάκι τοῦ Μουχαμάντ Ἀλί μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν σημαντικοὺς πόλους ἔλξης καὶ ἐξυπηρέτησης διλόκληρης συγχρόνως τῆς πόλης.

ΑΙΓΑΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΦΩΤΙΑΔΟΥ

χαρακτηρίζεται ως τόπος ἴδιαίτερου φυσικοῦ κάλλους καὶ προστατεύεται, συμπεριλαμβανομένου τοῦ Ἰμαρέτ. Συγχρόνως ἡ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Καβάλας, σύμφωνα μὲ πληροφορίες τῆς καὶ σχετικὰ ἔγγραφα, προσπαθεῖ ἀπὸ τὸ 1977 νὰ συνεννοηθεῖ μέσω τοῦ Ὅπουργείου Πολιτισμοῦ μὲ τὴν Αἰγυπτιακὴ πρεσβεία γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ συντήρηση τοῦ μνημείου. Στὴν τελευταίᾳ διακυβερνητικὴ συμφωνία Ἑλλάδος καὶ Αἰγύπτου ἀποφασίστηκε «νὰ παραμείνουν ὑπὸ αἰγυπτιακὴ ἰδιοκτησία ἡ οἰκία τοῦ Μωχάμετ Ἀλη καὶ τὸ Ἰμαρέτ λόγω τῆς μεγάλης ἱστορικῆς σπουδαιότητός τους γιὰ τὴν Αἰγύπτο» καὶ προτάθηκε συνεργασία καὶ συνεννόηση τῶν ἀρμοδίων ἀρχῶν μὲ σκοπὸ τὴ διατήρηση καὶ τὴ συντήρηση τῶν δύο ἀκινήτων, βλ. Φ.Ε.Κ. 172Α (13-11-1984).

1. Γιὰ τὴ σχετικὴ ἀρθρογραφία στὸν ἡμερήσιο καὶ περιοδικὸ τύπο, βλ. Δ. Ν η - σι ὡ της, Τὰ Αἰγυπτιακὰ Μνημεῖα, περιοδ. «Ἐρευνα», φ. 24 (Ιαν. 1954), σ. 11, καὶ τοῦ Ἰδιού, Αἰγύπτιος ὑφυπουργός ἐπιθεωρεῖ στὴ Θάσο διεκδικούμενα κτήματα, ἐφημ. «Βῆμα», 8-6-1978, σ. 11, καὶ «Δὲν θὰ ἐκποιηθοῦν τὰ αἰγυπτιακὰ μνημεῖα ποὺ ὑπάρχουν στὴ συνοικία Παναγίας Καβάλας», τοπικὴ ἐφημ. «Ταχυδόμος», 25-4-1978. Παρ' ὅλες δύμας τὶς ἀντιδικίες καὶ τὶς διαπραγματεύσεις τὸ 1964 τὸ αἰγυπτιακὸ δημόσιο πουλᾶ στὸ Δῆμο Καβάλας τὸ φρούριο μὲ ἑκταση 5.575 τ.μ. ἀντὶ ποσοῦ 40.000 δρχ. (!). Στὴν τελευταίᾳ συμφωνία ποὺ ὑπογράφηκε μεταξὺ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Αἰγύπτου ἀπαριθμοῦνται οἱ βακουφικές ἰδιοκτησίες τῆς Καβάλας καὶ τῆς Θάσου, καθὼς καὶ ὁ τρόπος διακανονισμοῦ τους, βλ. Φ.Ε.Κ. 172Α (13-11-1984).

SUMMARY

Emilia Stefanidou - Fotiadou, The imaret in Kavala.

The imaret in Kavala is placed on the peninsula of Panagia, where the old town lies. It was built as a vakf of Muhammad Ali Pasha—later Vali of Egypt—with the instigation and approval of Mahmout II. The sultan conceded to the pasha his largest yield from Thassos, and with it Muhammad Ali founded in his home-town, the large vakf buildings. This külliye, in its final phase, consisted of two medrese, two dershane-mescid, one imaret, one mekteb and the administration offices.

It was built in a transitional period, when the Ottoman Empire receives the first influences from the West. The building, through its especially large size as well as its religious-instructive and charitable nature, marks the character of the then small provincial town, Kavala.

The exact date of the külliye, is given in the four marble inscriptions over the entrance doors, written by a famous Turk calligrapher, of which there is a complete translation. According to them the first medrese was built in 1817-8 and the second one, the mescid, the imaret and the mekteb in 1820-21. Latter in 1864 were built the second dershane-mescid and the administration offices. Apart from the main inscriptions, a lot of smaller inscriptions, give extra information for the use of the places and the function of the foundation.

The külliye, is composed of four different sections in a row and each one of them is organized around a courtyard. Each section consists of a basic vaulted unit, which repeats itself around the courtyard with the interposition of gallery. It is built with semicarved stones and irregularly placed bricks, and only the facades to the road are carefully built with carved stone, interjected by horizontal rows of briks. The arches and vaults are made of bricks covered with lead-leaves. Contrary to the solid construction of the original building, are the subsequent additions, which have all the light constructions of the house, in the traditional architecture of the 18th and 19th cent.

The simple geometrical forms are diverted with Turkish-baroque elements and the strict organization is broken by an impression of disorder, due to imperfections and differentiations in the construction.

The detailed description of the arrangement, shape and construction of each section showed us the function of the building, its peculiarities and its

particular traits in comparison with other monuments, its additions which have been made times and again, its inordinate construction and problems. Worth mentioning is the alternation of closed and open spaces and the adaptation of the building to the sloping ground as well as to the shape of the original building site. The külliye must have been influenced mainly by the capital's architectural movements and hence the main features of the work and the calligraphist Yesarizade Mustafa İzzet.

Small changes have been made to the building, as it is shown. Only a serious one was made in 1934 for the opening of the road, passing just in front of its entrances. One wing of the second medrese and the entrance to the imaret were pulled down. Furthermore some years ago, due to lack of maintenance, the latest dershane has collapsed.

This beautiful and rare example of such building in Greece, is still empty and unattended.